

**Ўзбекистан Республикасы жоқары хэм орта арнаўлы
тәлим министрлиги**

Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университети

Магистратура факультети

«Мәмлекетлик ҳуқық хэм басқарыў» кафедрасы

5A380102 – Мәмлекетлик ҳуқық хэм басқарыў; хәкимшилиқ ҳуқық;

финанс ҳуқықы қәнигелиги

бойынша магистрлик дәрежесин алыў ушын орынланған

ДИССЕРТАЦИЯ

**Тема: Ҳуқықый мәмлекет хэм пуқаралық жәмийетти
қәлиплестириўдиң конституциялық тийкарлары**

Илимий басшы:

**ҚР Кәсиплик аўқамлар
бирлеспеси баслығы**

ю.и.д. проф., С.Д.Ниетуллаев

Питкерийши:

**2-курс магистранты
Қурбаниязов Н**

Нөкис -2009

ЖОБА

Кирисиў.....

I. Бап. Ҳуқықый мәмлекетти қәлиплестириў тийкарлары

§1. Ҳуқықый мәмлекетти қәлиплестириў ҳәзирги заман раўажланыўының объектив тенденциясы.

§2. Ҳуқықый мәмлекеттиң тийкарғы белгилери ҳәм пуқаралық жәмийетти қәлиплестириўдиң зәмини.

§3. Демократиялық процесслер ҳәм суд ҳуқық реформалары.

§4. Процессуал мәжбүрлеў шараларын қоллаў ушын санкция бериў ҳуқықларын судларға өткизиў.

II.Бап. Өзбекстанда пуқаралық жәмийетти қәлиплестириўдиң конституциялық ҳуқықый тийкарлары

§1. Өзбекстан пуқаралық жәмийетти қәлиплестириў жолында.

§2. Өзин - өзи басқарыў органларының роли.

§3. Сиясий партиялардың пуқаралық жәмийетинде тутқан роли.

Жуўмақлаў.....

Әдебиятлар.....

КИРИСИЎ

Изертлеў темасының әхийметлиги. Өзбекстан мәмлекети өзиниң конституциялық, демократиялық, ҳуқықый хәм дүньялық атағына қарай тарийхынан жүдә қысқа ўақытта идеядан пайда болыў, қәлиплесиў, раўажланыў хәмде реформаласыўындай жүдә қурамалы тәжирийбели басқышларды басынан өткизди хәм бул процесс еле даўам етпекте.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Каримовтың Олий Мажлис Нызамшылық палатасы хәм Сенатының қоспа мәжлисиндеги «Бизиң бас мақсетимиз – жәмийетти демократияластырыў хәм жаңалаў, мәмлекетти модернизация хәм реформа қылыў» атлы баянатында мәмлекет раўажланыўының үстинлик бағдарлары хәм стратегиялық ўазыйпалары тийкарлап берилген.¹

Айтып өтиў керек, баянатда алға қойылған анық мақсет хәм идеялар, әмелий усыныс хәм сөйлесиўлер тек ғана елимизде емес, бәлки дүнья жәмәәтшилигинде хәм үлкен қызығыў оятты. Себеби бул темада хәр тәрәплеме терең тийкарлап берилген жәмийетти демократияластырыў хәм жаңалаў, мәмлекетти модернизация хәм реформа қылыў жоллары халқымыздың көп әсирлик мәмлекетшилик дәстүрлери, бүгинги раўажланған мәмлекетлердеги алдыңғы тәжирийбелер тийкарында ислеп шығылған жаңа бир раўажланыў концепсиясы екенин бүгинги өмирдиң өзи дәлилlep турышты.

Президентимиз өз баянатында ең дәслеп елимизде ҳуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетти қурыў процессине, бул барыста реформалардың өзине тийисли тәрәплерине баҳа берди. Ғәрезсизлик жылларында Өзбекстан халқымыздың мийнети хәм ис ҳәрекетти менен дүнья жәмийетинде мүнәсип орын ийеледи. Қысқа ўақыт ишинде социал – экономикалық қатнасықлардың тийкарлары халық ҳәкимияты системасын дүзип беккемленбекте, жәмийет

¹ Ислам Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

турмысында социал эдалат принциплери хэм демократиялык кэдириятлар терең тамыр атыўы нэтийжесинде адамлардың санасы да раўажланып бармақта.

Эмелге асырылып атырған реформалар мәмлекетимиздиң дүнья жәмийетине толық интеграцияласыўы хэм халықаралық сиясаттың актив катнасыўшысына айланыўына кең имканиятлар жаратпақта. Өткен жыллар даўамында Өзбекстан халқының бай тарийхы, дәстүрлери, үрп - әдетлери, өзине тән менталитети хэм психологиясының улыўма инсаныйлық кэдириятлар менен уйғынласыўы тийкарында раўажланып баратуғын демократиялык системаның миллий моделин қәлиплестирилди.

Диссертация темасы хэм концепциясының әҳмийетлиги менен байланыслы тийкарғы белгилерден екеўин айрықша көрсетиў лазым.

Бириншиси «Күшли мәмлекетден күшли пуқаралық жәмийетке қарай», деп белгиленген миллий сиясий қурылыс дәстүриниң ислеп шығылғаны хэм оның әмелде енгизилгенлиги болды.

Екиншиси мәмлекет хэм жәмийет қурылысын еркинлестириў, басқаша айтқанда, «мәмлекет қурылысы хэм пуқаралық жәмийетин қәлиплестириў процесслерин еркинлестириў»¹, деп аталыўы мүмкин.

«Өзбекстандағы реформалар хэм жаңаланыў процесслерине баҳа берер екенбиз, сонны айтып өтиўди қәлер едим, - дейди Республика Президенти «Өзбекстан ХХІ әсирге умтылмақта» шығармасында, турмысымыздың барлық тараўларын еркинлестириў жолы өз мазмун итибарына көре мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған барлық өзгерислердиң тийкарғы байланыстырыўшы буўынына айланады»².

Еркинлестириў процесслерине, жәмийетти демократияластырыў хәрекетиниң биринши нэтийжелерине бул жолда ерисилген дәслепки басқыш сыпатында қараў лазымлығын айтқан Президент, еркинлестириў принципин кеңейтириўдиң тийкарғы бағдарларын белгилеп, тийкарғы ўазыйпаларды

¹ Каримов.И.А Биз келажегимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7-т. Ўзбекистон. 1999. 380-б.

² Каримов.И.А Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Т.Ўзбекистон. 1999. 21-б.

тайынлады. Сиясий тараўды еркинлестириў, жәмийетде мәплер ҳәм қарама-қарсы күшлер ортасында аралықты тәмийлейтуғын күшли механизмлерди қәлиплестириў, демократиялық ҳуқықый мәмлекеттиң зәрүр принципи сайлаў ҳуқықын, адамлар өз қәлеўлерин еркин сәўлелендириў өз мәплерин жүзеге шығарыў ҳәм қорғаў ҳуқықын тәмийнлеў ушын нызамлы ҳуқықый зәмин жаратып бериў لازым болады.

Ислам Каримовтың сиясий-ҳуқықый тәлийматында демократиялық ҳуқықый мәмлекетшилиқ тәлийматы ҳәм әмелиятына қосылған үлеслер арқасында мәмлекет қурылысы процесслерин еркинлестириў, конституциялық принциплердиң әмелдеги шығыўы, мәмлекет басқарыўы системасын раўажланған демократиялық ҳуқықый мәмлекетлер тәжрийбеси тийкарында жетилистириў пуқаралық жәмийети, суд ҳуқық тараўы реформалары менен байланыслы идеялар айрықша илимий теориялық, илимий-әмелий әҳмийетти ийелейди. Өне усы да және басқа теориялық - әмелий машқалалар биринши мәрте бирдей жағдайда усы исте үйренилип атырғанлығы ҳәм улыўмаластырылып атырғаны изертлеў темасының әҳмийетлилигин тәмийнлеген тийкарғы факторлардан болды.

Басқышлардың ишки раўажланыў процесслерин Өзбекстанда демократиялық ҳуқықый мәмлекет қурыўдың теориялық-әмелий арқасында илимий үйрениў ҳәм улыўмаластырыў арқалы дүньялық мәмлекет ҳәм жәмийет қурылысын жәнеде жетилистириў ҳәмде еркинлестириў, миллий ҳуқықый системада Конституцияның орны ҳәм абыройын, демократиялық ҳуқықый мәмлекеттиң конституциялық тийкарларын бекемлеў, инсан ҳуқықлары ҳәмде еркинликлери қорғаўы менен байланыслы жаңа идеялар банкиниң усынылғанлығы изертлеў темасы ҳәм концепциясиның әҳмийетлилигин белгилеўши және бир фактор есапланады.

Диссертация темасының әҳмийетлилигин тәмийнлеўши салмақлы илимий тийкар-мәмлекет тәлийматында бирдей жағдайда Өзбекстанда демократиялық ҳуқықый дүньялық мәмлекет дүзиўдиң теориялық-әмелий

машқалалары тиккелей Президент Ислам Каримовтың саясий-хуқықы тәлийматы негизинде үйренилгени болып табылады.

Президент тәлийматында демократиялық хуқықы мәмлекет хәм пуқаралық жәмийети тәлийматы хәмде әмелияты миллий шәраят, қәдириятлар, дәстүрлер, мәмлекетшилигимиз тарийхы хәм жәхән дүньялық мәмлекетшилиги тәжирийбелериниң уйғынлығы арқасында миллий менталитет белгилеринен келип шығылған ҳалда жыйындысы концептуал ислеп шығылды.

Хәзирги шәраятда «мәмлекеттиң күш қүдирети,- дейди И.А.Каримов – алдын ала, демократиялық институтлардың ғәрезсиз искерлик көрсетиў ушын шәрт шәраят жаратыў, пуқаралар хәм жәмийеттиң барлық саясий, социаллық тәрәпин жүзеге шығарыў менен өлшенеди»¹ Усы ўазыйпаларды әмелге асырыўдың саясий хуқықы тийкарлары жаратылғаны, жаратылып атырғаны тема әҳмийетлилигин белгилеўши концептуал негиз есапланады.

Тема мазмуны хәм концепциясының аҳметлиги Өзбекстанда пуқаралық жәмийет хәм демократиялық хуқықы дүньялық мәмлекет дүзиў менен байланыслы «өзбек модели» ниң абзалықлары, зәрүрлиги, раўажланған дүньялық мәмлекетлер тәжирибелери, бағынышлы болған үлке орнында демократиялық мәмлекет қурыўдың хуқықы тийкарлары биринши мәрте типалогиялық биргеликте арнаўлы илимий изертленгени хәм теориялық улыўмаластырғанлығында да көринеди.

Теманың үйренилиў дәрежеси. Өзбекстан хуқықтаныў илиминде, саясий-хуқықы тәлийматында демократиялық хуқықы мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин қурыўдың теориялық тийкарларын үрениў өз бағдарында даўам етпекте.

Бириншиси, Ислам Каримовтың саясий-хуқықы тәлийматында демократиялық хуқықы мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин қурыўдың теориялық-әмелий тийкарлары концептуал бирдейлик хәм биргеликте үренилмекте, илимий-әмелий тәрәпден улыўмаластырлмақта.

¹ Каримов.И.А Озод ва обод Ватан, эркин ва фарован ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т. Ўзбекистон.2000.6-б.

Тиккелей Президент басламасы ҳам басшылығында таярланып, қабыл қылынған тийкарғы нызамымыздағы «инсанпарўар демократиялық ҳуқықый мәмлекет ҳам пуқаралық жәмийетин қурыў» идиясы ҳам Республика Президенти аты менен байланыслы. Сондай ақ Ислам Каримовтың дерлик барлық шығармаларында, сөзлеринде Өзбекстанда пуқаралық жәмийет ҳам демократиялық ҳуқықый дүньялық мәмлекет қурыўдың теориялық-әмелий машқалаллары ол яки бул тәризде өз саўлелениўин таппақта.

Екинши бағдар-монографиялық ҳам диссертацион бағдардағы арнаўлы изертлениўлер, қоланбалардың пайда болыўы менен байланыслы. Олар арасында академик Ш.З.Уразаевтың «Ғәрезсиз Өзбекстан Конституциясы», профессор А.А.Аъзамхўжаевнинг «Өзбекстан Республикасы мәмлекет ғәрезсизлигиниң ҳуқықый тийкарлары», профессор А.Х.Саидовтың «Жәхән конституциялық тәжрибеси ҳам Өзбекстан Республикасы конституциясының концептуал ориентирлери», профессор Х.Б.Бобоевтың «Амир Темур ҳам темурийлар салтанаты», К.Норматов авторлары менен биргеликте жазылған «Миллий мәмлекетшилик ҳаққында», профессор З.М.Исламовтың 2 томлы «Общество. Государство. Право», «Мәмлекет ҳам ҳуқық: улыўма теориялық машқалаллары» монография ҳам жумыслары ажыралып турады.

Үшинши бағдар Өзбекстанда демократиялық ҳуқықый мәмлекет ҳам пуқаралық жәмийетин қурыўдың мәселлелерине бағышлап мәмлекетимизде ҳамде сырт елде басылған арнаўлы илимий теориялық топлалар, мақалаллар ҳам илимий изертлеў ислери болды.

Дүнья көлеминде Ислам Каримовтың сийсий-ҳуқықый тәлиматы, ғәрезсиз Өзбекстан мәмлекетшилиги машқалаллары С.Ниетуллаев сыяқлы кәнийгелер тәрепинен имкан шеңберинде үйренилген ҳам үйренилмекте.

Изертлениўдиң мақсети предмети ҳам ўазыйпалары

Мақсет - Өзбекстанда демократиялық ҳуқықый мәмлекет ҳам пуқаралық жәмийетин қурыўдың теориялық-әмелий машқалаларын үйрениў куралында миллий дүньялық мәмлекетшилигимиз раўажы ҳам реформалық нызамлылықларын анықлаў, демократиялық раўажланыўдың келешекли

стратегиялық бағдарлары алдынырақ жүзеге келген хәм бар болған теориялық-әмелий талап-мүтәжликлерди кандырыўға жиберилген конституциялық кепилликтин жаңа машқалалардың илимий әмелий шешимин табыўға умтылыўдан ибарат.

Изертлеў **предметин** Өзбекстанда демократиялық хуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин қурыў процесслери хәм басқышлары, олардың ғәрезсиз хәм раўажланыў жолынын арқасында өзине тән реформалық белгилери, Президент Ислам Каримов сиясий хуқықый тәлийматтың бирдей концепциясы менен байланыслы әхмийетти қурайды.

Изетлениўдин мақсети хәм предмети мазмунынан келип шыққан халда төмендеги илимий теориялық мәселелерди үйрениўди өз алдымызға бас ўазыйпа етип қойдық:

- Өзбекстанда демократиялық хуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин қурыўдың объектив тарийхий зәрүрлигин көрсетип бериў, ески бюрократиялық, хәкимшилиқ буйрықбазлық системасынан социаллық әдалат салтанатына тийкарланған жаңа сыпат-ағартыўшылық дүньялық системасына өтиў шәраятинда демократиялық хуқықый мәмлекетшиликтин өзине тән белгилерин анықлаў;

-хәкимияттың бөлиниў принциплерин хәм мәмлекет органлары ўәкилликлерин бөлистириў, ўәкилликлер шеңберин анық белгилеў концепциясы тийкарында нызам шығарыўшы, атқарыўшы, суд хәкимияты органларының искерлик формалары хәм усылларын көрсетип бериў:

- Өзбекстанда демократиялық хуқықый дүньялық мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин қурыўдың теориялық-әмелий машқалаларын Ислам Каримовтын сиясий хуқықый тәлийматы арқасында бирдей үйрениў хәм теориялық улыўмаластырыў.

Изертлеў объекти- Өзбекстанда демократиялық хуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин дузиў процесслери хәм бул жолда арттырылған тажрийбениң теориялық әмелий нызамшылықлары машқалалары хәмде олардың шешимлеринен ибарат.

Диссертациянын теориялык - практикалык тийкары болып илимий билиўдин улыўма дўньялык принциптери инсаният жаратқан илимий теориялык мийрас соның ишинде сиясий- хуқықый тәлийматлар мәмлекет хәм хуқық, тәлийматы хәмде тарийхы уллы данышпан ойшылларынын идеялары, көз-қараслары басқарыў усылы хәм формалары тәжрийбелерине бағышланған илимий тарийхый көркем - сиясий жазба естеликтери хуқық философиясының теориялык бай тарийхы хызмет қылды.

Диссертацияның илимий жаңалығы. Өзбекстан Республикасы мысалында демократиялык хуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин дүзиў хәм оның раўажланыўын тәмийнлеў менен байланыслы теориялық-эмелий машқалалары шешимин излеп табыўда, олардың илимий тийкарланғанлығында көринеди. Сол себептен хәм диссертацияда Өзбекстанда демократиялык хуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетин дүзиўдин конституциялык тийкарлары хәм оның эмелий мәселелери бириншилер қатарында көрсетилген. Хәзирги ўақытта, мәмлекет қурылысы бабындағы реформалар жаңалықлар хәм жетискенликлер, тийкарғы нызамның экономикалык, социаллык хәм руўхый раўажланыўында, еркинлестириў сиясаты талабларына, ерисилген жетискенликлеринде анық көринип атырғанлығы, қабыл қылынған жаңа нызамлар додалаўында оларды илимий машқалалар алып кириў арқалы изертлеў базасын байытқанлығында хәм диссертацияның **илимий жаңалығы** көзге тасланады.

Илимий жаңалық мәмлекет хәм хуқық сиясий-теориялык философиясының хәкимияттың дүзилиўи менен байланыслы конституциялык жағдайлары бөлистириў принциптери изертлеўде хәм көринеди. Бул жерде тийкарғы итибар басқарыўда Президентлик институтының хәкимиятлар дизими иерархиясындағы статусы орнына пуқаралардың хуқық хәм еркинликлерин қорғаўдың кепиллиги сыяқлы талай теориялык машқалалалар шешимине қаратылған.

Изертлеўдин тийкарғы дереги болып Өзбекстан Республикасының Конституциясы, нызамлары хәм олар тийкарында қабыл етилген өлшемлик

хужжетлер, Президент И.А.Каримовтын сиясий-хуқықы тәлийматы негизинде жазылды.

Изертлеўдин әмелий әхмийети, ең дәслепп диссертацияда өз көринисин мәмлекет хәм хуқық тәлийматының жаңаша қағыйдаларына тийкарланған идея хәм шешимлер республиканың нызам шығарыўшы, атқарыўшы хәм суд органлары искерлигин жәнede жетилистириўге хызмет қылады. Изертлеў иси жоқары хәм орта арнаўлы оқыў орынларында оқытылатуғын лекцияларда пайдаланыў мүмкин.

Изертлеў натийжелериниң сынақтан өткенлиги. Диссертация карақалпақ мәмлекет университетиниң «Мәмлекетлик хуқық хәм басқарыў» кафедрасында додаланды.

Диссертация дүзилиси. Диссертация Кирисиу, II бап, жумақ, пайдаланған әдебиятлар дизиминен ибарат.

I.Бап. Ҳуқықый мэмлекетти қэлиплестириў тийкарлары

§1. Ҳуқықый мэмлекетти қэлиплестириў хэзирги заман раўажланыўының объектив тенденциясы

Терең өзгерислер турмысымызға тезлик пенен кирип келмекте. Алға карап эхийметли жылжыўлар дўньяның хэзирги көринисин кескин өзгертпекте. Халықлардың азатлық, ғэрезсизлик хэм бахытқа карай умтылыўлары, өз тағдирлерин өзлери белгилеў жолындағы хэрекетлендириўши күшке айланған. Өзбекстан Республикасы Президенти И. Каримов Олий Мажлистиң алтыншы сесиясында, ғэрезсизликтиң уллы жемислери хаққында айтып өтип, соның ишинде былай деген еди: «Тек ғана ғэрезсизликтиң жаңа демократиялық қадриятлар тамыр атыўына, инсан хақ-хуқықлары хэм оның ерки тийкарғы байлығы болған хуқықый мэмлекет хэм пуқаралық жэмийетине мас келетугын жаңа заманагөй сиясий, хожалық хэм жэмаат дүзилмелери қарар табыўына имкан туўылды»¹.

Президентимиз дурыс айтқанындай, «өткен бес жыл тарийх ушын бир минут болсада мине сол бес жыл ишинде биз басқа мэмлекетлер жүз жыллар даўамында өтетугын жолды басып өттик.

Үлкен сынақлар, қыйыншылықларды бастан кеширдик. Турмысымыздың ең қыйын жыллары артта калды. Өзбекстан СССР мэмлекетлери арасында бириншилерден болып кең түрли реформалар жолына, жэмийетти түптен өзгертиў хэм жаңалаў жолына кирди»².

Соны айтып өтиў керек, ерискен жетискенликлеримиз күтилмеген емес. Бул тарийх хэм хэзирги күнге берилген дурыс илимий тийкарланған баханың, өтиў дәўири қурамалы мәселелерин шешиўдиң ең дурыс жоллары танланғанлығы нэтийжеси. Өзбекстан хэрекет дәстүрин анық ислеп шығып, жэмийетин өзгертиўге киристи. Республикадағы хақықый экономикалық-сиясий хэм руўхый хэм терең аңлап жетилди хэм сол тийкарда жаңаланыў

¹ Каримов И.А Янгича ишлаш ва фикрлаш-давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997., 104-105-бетлер

² Каримов И.А Янгича ишлаш ва фикрлаш-давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон»,1997, 105-бет.

хэм раўажланыўының өзимизге мас жолы белгиленди. Республика Президентиниң алдымызға койылған машқалалы, бирақ уллы ўазыйпаларды орынлаў жолындағы исшиллиги, мақсет қарай умтылыўы хўрметке ылайық.

«Хэзир бизиң жэмийетимиз тарийхый басқышында турыпты, -деди республикамыз Президентни ғарезсизлик қолға киргизилгенлигинен бир жыл кейинирек республиканын миллий мэмлекет, социал-экономикалық хэм руўхый камал таптырыўшы өз раўажланыў жолын ислеп шығыуымыз зэрүр. Бул қурамалы хэм жуўапкершиликли ўақыт. Хэзир жасап турғанлардың тағдири ғана емес, бэлким олардың перзентлери, ақлықларының хэм тағдири, келешек әўладлардың тағдири хэм соған байланыслы болады, Республика тең халатларын қай дәрежеде тезирек жоқ етиў, жеке хэкимлик системасының пўткиллей жоқ етилиўи, раўажланған мәдениятлы мэмлекетлер дәрежесине шығып алыўын сол нәрсе менен белгиленеди»¹.

Танлаған жолынның дурыслылығын, алдымызға койылған мақсетлердиң реал хэм зэрүрийлигин турмыстың өзи тастыйықлады. Бул мақсетлерди хэм Президентимиз белгилеп берди: «Турақлы базар экономикасының ашық сыртқы сиясатқа тийкарланған күшли демократиялық хуқықый мэмлекет хэм пуқаралық жэмийетин дүзиў хэм мақсет болып қалыў керек. Сондай жэмийет ғана Өзбекстан халқының мўнасип турмысының, оның хуқықлары хэм еркинлигин кепиллеўи, миллий дәстүрлер хэм мәденият қайта тиклениўи, шахс сыпатында инсанның руўхый камал табыўын тэмийинлеўи мүмкин»².

Соны айтып өтиў керек, хуқықый мэмлекет қарар дүзиўге хэм социаллық байлықлардан бир бөлими болып қалмай бэлким шахс еркинликлери, ар-намысы хэм қэдири қорғаўды тэмийинлеўдиң зэрүр шэрти, жергиликли хэм жеке мэпке қарсы гүресий қуралы, халық хэкимятын амелге асырыў формасы.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиесат, мафкура 1-том, Т., «Ўзбекистон», 1996, 39-бет.

² Ўша ерда.

Нызам тийкарындағы шөлкем искерлик сыпатында мәмлекет хаққындағы көз-қараслар инсаният раўажланыўының дәслепки басқышларында көрине баслаган. Өмирдиң жәнede жеделлескен хәм әдалатлы формаларында излеў хуқықый мәмлекет идеясы менен тиккелей байланыслы. Әйемги дүнья ойшыллары (Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, Полибий, Цицерон) сол дәўир жәмийетиниң жасаўды тәмийнлеўши хуқық пенен мәмлекет хәкимяты ортасындағы әне сол байланыслылықты ашып бериўге урынған. Хуқықты тән алыўшы хәм хәзирги ўақытта шекленген мәмлекет хәкимяты, әйемги ойшыллар пикиринше, әдалатлы мәмлекетшилик есапланады. «Нызам хәкимяты жоқ жерде, - деп жазған еди, Аристотель,- мәмлекет дүзиминиң қандайда бир формасы ушын хәм орын жоқ». Цицерон мәмлекет хаққында халық иси, хуқықый мунәсебет хәм улыўма хуқық сыпатында айтқан еди. Әйемги Грек хәм Римниң мәмлекет – хуқықый идеялары хәм дүзилмелери хуқықый мәмлекет хаққындағы олардан бир қанша кейин раўажланыў тәлийматларының жүзеге келиў хәм раўажланыўына сезиллерли тәсир көрсетти.

Феодализмнен капитализмге өтиў дәўиринде ислеп шығарыў күшлериниң өсиўи социаллық хәм сиясий хәкимятының өзгериўи мәмлекет хәм жәмийетлик ислерди дүзиўдеги оның ролин түсиниўде жаңаша жақынласыўды жүзеге келтиреди. Хәкимияттың бир шахс яки орган қолында болыўы, нызам алдында хәммениң теңлигин қарар таптырыўшы мәмлекет өмирин жаңаша дүзиў машқалалары оларда орайлық орынды ийелейди.

Феодализм қулаўының басланыў дәўиринде хуқықый мәмлекет идеялары сол ўақыттын раўажланыў ойшыллары Макиавелли хәм Ж.Боден қарасларында өз көринисин тапқан. Өтмиште хәм хәзирги мәмлекет барлығының көп әсирлик тәжрийбеси тийкарында Н.Макиавелли өз теорияларында сол дәўирде ыхтыяжларына ең жақсы тәризде жуўап беретугын идеял мәмлекет формасын сызып көрсетиў мақсетинде сиясат принциплерин түсиндириў сиясий турмысты раўажландырыўдың

хәрекетлендириүши күшлерин аңлап жетиүге урынып көрген. Ол мүлктен еркин пайдаланыў хәм қәўипсизликти тәмийинлеўге мәмлекеттиң мақсетин көреді мәмлекет формалары ишинде көбирек республика жақсы көринеди. Себеби әсиресе республика теңлик хәм еркинлик талабына ең көп жуўап береді. Ж.Боден мәмлекетти көпшилик шаңарақлар хәм оларға тийисли нәрселер үстинен хуқықый басқарыў сыпатында тәриплейди. Тийкарғы ўазыйпа хуқық хәм еркинликти тәмийинлеўден ибарат. Дәслепки буржуа көтериліси дәўиринде хуқықый мәмлекетшилик тәлийматын ислеп шығыўға, Г.Гроций , Б.Спиноза, Т. Гоббс, Д.Локк, Ш.Монтескье, Д.Дидро, П.Гольбах, Т.Жефферсон хәм басқа ойшыллар үлкен улес қосты. Хуқықый мәмлекет хәққиндағы тәлийматы айырым қағыйдалардын қысқаша болиниун келтиремиз. Гроций тәбийий хуқықтың биринши уллы тәлийматшысы болған еди. Оның теориясына көре, тәбийий хуқық хәм рәсмий хуқық бар болады. Инсан тәбияты, инсан ақылы тәбийий хуқық дереги есапланады. Басқа мүлктен тыйылыў, келтирилген зыянды қаплаў, сондай ақ исленген жаманлық ушын тийисли жазанын барлығын солар қатарына киргизеди.

Рәсмий хуқық мәмлекет тәрәпинен орнатылады хәм тәбийий хуқық тенденцияларына толық мас келиўи керек. Әне сол себепли феодализмниң хуқықый дүзилмелери Гроций тәрәпинен инсан тәбиятына қарсы деп жарияланған хәмде инсан нызамларына жуўап беретуғын жаңа хуқық жаратыў талабы алдыға қойылған. Хәр бир адамлар өз мүлкинен разылығы тийкарында еркин пайдаланыўын тәмийинлеўши рәсмий хуқықлары куралында жеке мүлкти қорғаў мәмлекет мәжбуриятына киреди. Жәмийетлик шәртнама хәр қандай мәмлекеттиң дереги есапланады, деген еди ол. Соның ушын хәм мәмлекетни дүзиўде халық басқарыўдың қәлеген формасын таңлаўы мүмкин.

Спиноза бириншилерден болып демократиялық мәмлекетти тәриплеп берди. «Хәр бир пуқараға тек ғана өмирин асраў емес, бәлким оның мәплерин қаатландырыўға кепиллик алғанда ғана мәмлекет қудиретли болады», деп даўа қылған хәмде пуқаралар мүлки, қәўипсизлиги, ар-намысы,

еркинлиги хәм басқа қәдириятларына қасд қылыўдан хәкимдарларды ескертти¹.

Англияда абсолют монархия қорғаўшысы деп есапланыўына қарамай, Гоббс жәмийетлик турмыста хуқықтың хәкимранлығы ҳаққындағы көплек жақсы қағыйдалар авторы. Бул қағыйдалар кейиншелик ойшыллар тәрәпинен раўажландырылған. Нызам алдында рәсмий теңлик шәрtnамалардың идеялары олар қатарына киреди. Гоббс инсан еркинлигин нызам қадаған етпеген хәмме нәрсени хуқық деп түсинеди хәм соның менен бирге жәмийетлик қатнасықларды хуқықый басқарыўдың ең тәсирли принципи фундаментин жаратты. Локк буржуа жәмийети хуқықый қараслардың типик көриниси болған еди. «Инсанның тәбийий хуқықларын қорғаў ушын дүзилетуғын мәмлекет, -деп айтқан еди Локк, -мүлкшиликтин дүзиў хәм усыныс ушын нызамларды қарар таптырады, сондай –ақ, усы нызамларды орынлаў хәмде сыртқы хәжимлерден қорғаў ушын жәмийетлик күшлерден пайдаланады». Бундай мәмлекетте мүлкшилик индивидуал еркинлик хәм теңсизликтиң тәбийий, ажыралмас хуқықын тәмийинлеўши нызам үстемлик қылды. «Хуқықый мәмлекет шәраятында адамлар еркинлиги, -деп жазған еди Локк, -нызамшылық хәкимяты тәрәпинен орнатылған, хәмме ушын қатаң қағыйдалардан ибарат. Оның мәниси нызам қадаған етпеген хәмме ўақытта әмел етиў еркинлиги хәмде басқа адамның абстракт, нәмалим жеке хәкимлик бағыныңқы болмаслық»².

Монтескье пуқаралық жәмийетинде сиясий еркинлик зәрүриятын хуқықый мәмлекетшиликти дүзиўдин әхийметли шәрtnи деп билер еди. Әне сол ўақытта ол сиясий еркинлик идеясын пуқаралық еркинлиги менен байланыстырар еди. Бул еркинлик мәмлекет пуқарлардың қәўипсизлигинде көринетуғын еди. Ол сондай –ақ өз мәпи ушын пайдаланыўдың алдын алыў ушын хәмме нызамларға бирдей қатаң әмел етиў зәрүр, деп есаплайтуғын еди. «Азатлық нызам жол қоятуғын хәмме нәрсени ислеў хуқықынан ибарат.

¹ Спиноза Б. Избр.соч.-М., 1957. 2-том, 207-209, 261-бетлар.

² Локк Д. Избранные философские произведения. М., 1960. 2-том, 16-17 –бетлар.

Егерде пуқара усы қадаған етилмеген нәрселерди ислейтуғын болса, ол еркин болалмас еди, себеби, басқа пуқаралар хәм сондай исленген болар еди»¹.

Монтескьениң пикиринше, сиясий еркинлик нызамшылық хәм қәуипсизликти тәмийнлеу демек. Буған болса, хәкимиятты бирин-бири шеклеп, теңликке салып турыушы нызам шығарыушы, атқарыушы хәм суд хәкимиятларына бөлиу жолы менен ерисиледи. Мәселен, бул идея оның сиясий-хуқықый көпшилик раўажланған мәмлекетлер дүзилиуинде әмелий көринисин тапты. Дидро мәмлекет хәкимияттың хуқықый тийкарларын жәмийетлик шәртнама тийкарында қурылған ғәрезсизлик түсиниги менен байланыстырады. Мәмлекет хәкимияты жәмийетлик шәртнама жемиси сыпатында жүзеге келеди деп есаплайтуғын еди, бул болса жәмийетке шөлкемлескен сиясий форманы береді. Адамлар, хәммениң мәплерин тәмийнлеу хәмде күшин бирлестириу мақсетинде, өз тәбийий ғәрезсизликлериниң бир бөлимін тапсырады. Солай етип мәмлекет хәкимияты суверен болған халықтың күшине тийкарланған «Тек ғана миллет шын суверен болады. Тек халық ғана нызам шығарыушы, халық ғана, сиясий хәкимият дереги есапланады»².

«Ғәрезсиз Америка Қурама Штатлары Декларациясының авторы Жефферсон хуқықый мәмлекет идеясын Америка континентинде әмелге асырды. Ол басқарыудың монархия формасын бийкарлап, халық суверенитети принципін қорғап шықты. Жефферсон Декларациясы, инсанның тартып алынбаған тәбийий хуқықлары бар, оларды тәмийнлеу ушын мәмлекет дүзиледи, деп жәриялады. Декларацияға киргизилген инсанның тәбийий хуқықлары бирдей бир пүтинлик сыпатындағы мәмлекетке қарата айырықша индивидлердиң субъектив хуқықларына айланды. Сол дәуір ушын бул абсолют жаңа қағыйда еди. Себеби, алдыңғылары хуқықты мәмлекет береді, деп есаплап келген еди. Сол дәуірлерде хуқықый мәмлекет теориясын ислеп шығыуға Волтер,

¹ Монтескье Ш. Избр. Произведения.-М., 1955, 289-бет.

² История политических учений.-М.: Политиздат. 1999. 181-бет.

Гельвеций, Руссо, Пейн хәм басқалар өз улесин қосқан. Кант хуқықый мәмлекет теориясынын филофиялық негизлерин тийкарлап, оны толық ислеп шықты. Онда инсан, шахс орайлық орынды ийелейди. Халықтың өз күшин көрсетиўши конституцияны кабыл етиў арқалы хуқық орнатыўда қатнасыўды талап етиў имтиязын ол ғалабалық хуқықтың әхийметли принципи деп есаплайды. Халықтың үстинлиги мәмлекетте барлық пуқаралардың еркинлиги, теңлиги хәм ғәрезсизлиги ушын шәраят жаратып береди хәм ол хуқықый нызамларға бойсыныўшы көпшилик адамлардын бирлиги сыпатында майданга шығады¹.

Конституциялық хуқық тийкарында искерлик жүритетуғын халықтың улыўма күшине жуўап берететуғын орында хуқықый мәмлекет болып, ол жерде жеке еркинлик, ар-намыс, ой-пикир, хожалық искерлиги тараўларында пуқаралық хуқықларының шеклениўине жол қойылыўы мүмкин емес.

Хуқықый мәмлекетте хуқим, пәрманлар пуқараға қарата мүнәсебетлерде нызамды анық орынлаўға оларды қалай мәжбүр етсе, пуқаралар хәм хуқим, пәрманларды солай мәжбүр етиў имканиятына ийе болыўы керек. Хуқықый мекеме имканиятын ол хәкимияттың халық тәрәпинен сайланған парламетке тийисли нызам шығарыўшы хуқиметке тийисли атқарыўшы хәмде мәсләхат судлары тәрәпинен әмелге асырыўшы суд хәкимиятларына бөлиниўи менен байланыстырады.

Канттын хуқықый мәмлекет хәққындағы философиялық тәлийматы сиясий –хуқықый ой пикирдин кейинги раўажланыўына хәм жоқары мәденийлескен жәмийет мәмлекет-хуқықый дүзилиси әмелиятына үлкен тәсир көрсетти.

Гегель дүнья хәққындағы фундаментал философиялық көз-қараслар улыўма дүзиминен келип шыққан халда мәмлекетти енгизди. Бул философиялық көз- қараслардың әхийметли бөлими хуқық философиясынан ибарат еди.

¹ Гегель. Философия права.-М., 1990. 95-бет.

Гегель пикиринше, мәмлекет хәм ең раўажланған мазмунына көре байрақ хуқық. Бул, барлық басқа хуқықлардың шахс, шанарақ хәм жәмийет хуқықларының тән алыныўын өз ишине алады. Мәмлекетти шахс хәм жәмийет үстинен турыўшы ғәрезсизлик дәрежесине көтерер екен, Гегель мәмлекет барлығынын пуқаралық жәмийети раўажланыўынан алдын жүз бериўин дәлиллейди. Маркс Гегелдиң мәмлекет ҳаққындағы тәлийматының тийкарғы кемшилигин әне сол даўада көрген еди. Себеби, жәмийет раўажланыўының жемиси болған мәмлекеттен жәмийет алдын жүзеге келген. Дурысы, бизиң назеримизде, Гегель хәм улыўма жәмийет түсиниги менен бир түрли болмаған пуқаралық жәмийети ҳаққында айтып өткен.

Гегельдин пикирине көре, мәмлекет жәмийетлик турмыстың ең жеделлескен мекемеси болып, онда хәмме нәрсе әмелге асырылған еркинлик салтанатынан ибарат хуқықый тийкарда қурылады.

Гессен хуқықый мәмлекет ҳаққындағы тарийпин Батыс сиясий-хуқықый көз-қараслары тийкарына қурады. «Хүкимет сыпатында өзи тәрәпинен нызам шығарыўшы сыпатында жаратылатуғын юридикалық өлшемлерди өзи ушын мәжбурий деп билетуғын мәмлекет - хуқықый мәмлекет деп аталады. Хуқықый мәмлекет өз искерлигинде, өзиниң хүкимети хәм судлаў функцияларын тамамлаўда хуқыққа байланыслы хәм оның тәрәпинен шеклеп турылады, хуқықтан тысқарыда яки оның үстинде турыўы мүмкин емес».

Котляровский, мәмлекет хәм шахстың бир-бирине өз-ара байланыслылығы хәм жуўпкершилиги ҳаққындағы Кант теориясына қосылады. Оған көре, бул байланыслылықтың кепиллиги ҳәкимиятлардың бөлиниўинен ибарат болады. Оның мәмлекет хәм жәмийеттиң реал өз-ара жуўапкершилигин тәмийинлеўши орган сыпатында судтың роли ҳаққындағы жуўмақтың ҳәзирги заман мәмлекет хуқықый турмысы ушын амелий әҳмийетке ийе. Бундай суд хәммеден абсолют ғәрезсиз болып, шахс халық исенимине кириў конституциялық суд болыўы лазым. Усы исенимди

жоғалтыў әдил судлаў тийкарына, сол менен бирге, хуқықый мәмлекет тийкарына зыян жеткизиўи мүмкин.

Октябрден кейинги дәўирдеги Россияда хәм ол ийелеген колониялар аймақларында хуқықый мәмлекет идеясы реал турмыстан путкиллей шығарып таслаў дәўири басланды. Реал хәкимият партия- мәмлекет мекемеси қолында жәмлескен шәраяттағы хуқықый нигилизм, бул хәкимияттың халықтан ажыралып қалыўы әдалат тийкарында жәмийетлик турмысты хуқықый дүзилиўди теорияда хәм әмелиятта хәм толық бийкарлаўға хәмде тоталитар мәмлекетшиликтиң қарар табыўына алып келди.

Тоталитаризм дәўири СССР мәмлекет–хуқықый пәни хуқықый мәмлекет идеясы мәмлекетшиликтиң класслық тәлийматына қайшы, буржуа идеясы деп есаплап, оны қабыл ете алмаған еди. Буның жаман ақыбетлери хәм дәрхал өзін көрсетти. Хуқықый мәмлекетшиликтиң көп әсирлик теориясы хәм әмелияттының тәжирийбесине хуқықый бийкарлаў хәм илимий тән алмаслық жәмийет турмысында кескин социал – экономикалық, мәдений - руўхый хәмде миллий келиспеўшиликлерди келтирип шығарды.

Бундай әмелий тәжирийбе СССР ға аўыр ақыбетлер алып келгени, оның жәмийетлик- экономикалық раўажланыўына тәсир көрсеткенин, адамлар санасына нызам өлшемлери хәм инсан өмирине менсинбеўшилик пенен қараўды қарар таптырғанын есте тутыў керек.

Хуқықый мәмлекет машқаласы болса, көп жылларға СССР дәўири теориялық изертлеўлер бетлеринен өшип кетти. Оны буржуазия мәмлекетиниң класслық хәм буржуа-либерал концепцияси деп есаплаў әдет болып қалған еди.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, хәзирги ўақытта республикамыз раўажланыўын қолға киргизиўи мүнәсебети менен хуқықтаныўшылық теорияшылары хәм әмелиятшылары алдында хуқықый мәмлекет ҳаққындағы жәнede анығырақ концептуал көз-қарасларды бөлистириў керек болды. Бул машқала жүзесинен алымларымыз терең илимий изертлеўлер алып бармақта. Тарийх хәм хәзирги дәўир илимий ғазинесинен хәзирги заман

цивилизацияланган мамлекетлердеги хуқықый мамлекетшиликти дүзиў хэм оның ислеўин тэмийинлеў тәжирийбесинен пайдаланган ҳалда Өзбекстан хуқықтанушылық, философиялық, экономикалық хэм сиясий ой-пикири бизиң жәмийетимизде болатуғын хуқықый мамлекет формасын реал сызып койды. Соны айрықша айтып өтиў керек мамлекет раўажланыўы конкрет шәрт-шәраятларды есапка алған ҳалда хуқықый мамлекетти қәлиплестириўдиң концептуал қағыйдалары хэм жоллары Президентимиз Ислам Каримовтың шығармаларында кеңнен баян етилген¹. Республикамызда хуқықый мамлекет хэм пуқаралық жәмийетти қурыўдың теориялық изертлеўлери ушын хэм, бул қурылыстың әмелияты ушын хэм олардың аҳмийети жүдә үлкен.

§2. Хуқықый мамлекеттиң тийкарғы белгилери хэм пуқаралық жәмийетти қәлиплестириўдиң зәмини

Журтбасшымыз Ислам Каримов сөзи менен айтқанда «Хуқықый мамлекеттиң тийкарғы белгиси барлық пуқаралардың нызам алдында теңлиги, Конституция хэм нызамлардың үстинлигин тэмийинлеў». Әлбетте, Өзбекстанның ҳәр бир пуқарасы хуқықый мамлекеттиң төмендеги сиясий хэм тийкарғы белгилерин билиўи шәрт.

1. Өзбекстан-суверен демократиялық мамлекет болып онда қандайда бир класс, сиясий партия, хэм топардың мәплерин басқарыўшы диктатура болмастан, барлық пуқаралардың мәплерин сәўлелендиреди.. Бул ҳаққында Конституцияның 13-статьясында: «Өзбекстан Республикасында демократия улыўма инсаныйлық принциплерге тийкарланады, оларға көре инсан, оның өмири еркинлиги, абыройы, қәдир-қымбаты хэм басқа қол қатылмаслық хуқықлары жоқары қәдирият есапланады.

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин.Т.:»Ўзбекистон», 1994. Яна:Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.Т., «Ўзбекистон».1995. Яна: Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.,»Ўзбекистон»

Демократия ҳуқық хэм еркинликлар Конституция хэм нызамлар менен қорғалады», деп жазып қойылған.

2. Ҳуқықый мәмлекеттиң ен әхийметли белгиси бул-жәмийетте нызамның үстинлиги принципи, мәмлекет, оның органлары лаўазымлы шахслары, жәмаат бирлеспелери, пуқаралар өз искерлигинде Конституция хэм Нызамларга әмел етиў.

3. Ҳуқықый мәмлекетлер, Конституцияның 56-статьясында көрсетилгениндей, мәмлекет хэм жәмийет ислери ушын Өзбекстан Республикасында нызамлы тәризде кәсиплик аўқамлар, партиялар, түрли жәмийетлер, ҳаял-қызлар, пуқаралар хэм жаслар шөлкемлери, ғалабалық хәрекетлер хэм пуқаралардың басқа шөлкемлери, жәмаат бирлеспелери дүзилиўине жол қойылады хэм олар мәмлекетти бақлаўда актив қатнасады.

4. Мәмлекет ҳәкимиятының демократиялық тийкарда дүзиў хэм оны алып барыў ушын хәмде ҳәкимиятты өз мақсети жолында пайдаланыўға жол қоймаў ушын Конституцияның 11-статьясында белгиленгениндей Өзбекстан Республикасы мәмлекет ҳәкимиятының системасы-ҳәкимияттың нызам шығарыўшы, атқарыўшы хэм суд ҳәкимиятына бөлиниўи принциплерине тийкарланған ҳалда хәр бири ғәрезсиз өз ўакалаты шеңберинде әмел қылады.

5. Инсан жасаў хэм пуқаралардың еркинлигине қол катылмаслыққа хэм қәўипсизликке ийе болыў тийкарғы ҳуқықлары жуўапкершилиқ хэм ўазыйпалары халық аралық ҳуқық нормаларына муўапықластырылған ҳалда әмелге асырылады.

6. Мәмлекет органларына сайлаў системасы улыўма тең, туўрыдан-туўры, еркин сайлаў тийкарында жасырын даўыс бериў жолы менен өткизиледи, 18 жаска толған пуқаралар сайлаў ҳуқықына ийе болады.

Өзбекстанда мәмлекет халық күшин сәўлелелендирип, оның мәплери ушын хызмет қылады, мәмлекет пенен пуқаралар бир-бири алдында жуўапкер.

7. Ҳуқықый мэмлекеттиң әхийметли белгилеринен бири, базар катнасықларын раўажландырыўға қаратылған экономиканың негизин кураўшы түрли формадағы мүлк бөлиниў болады. Мүлкдар өз мүлкине ийелик қылады, оннан пайдаланыў хэм оны басқарыў хуқықына ийе болады. Мэмлекет тутыныўшылары мэпин есапқа алыў экономикалық искерлик, исбилерменлик хэм мийнет етиў еркинлигин, жеке мүлк хэм басқа барлық мүлк формаларын тен хуқықлығын тэмийинлейди¹.

Соның ушын, Өзбекстанда демократиялық хуқықый мэмлекет жаратылыўы Президентимиз И.А.Каримов тийкарлап берген бес принципке бағдарланады:

-экономиканың сиясаттан үстинлиги, экономикалық реформалар ҳеш қандай идеяға бойсынбаслығы;

-мэмлекет тийкарғы бас реформатор болып, оның басқарыў системасы қолдан шығармаслық, бир тәрәптен халықты қорғап, екинши тәрәптен оларды реформаларға таярлап, жақсы өзгерислер қылып жэмийетти жаңалаў, халықтың тынышлығын тэмийинлеп, оны беккемлеў;

-Конституция хэм нызамларға хэмме тендей әмел етиўи, хэмме нәрседен үстин турыўы хэм хэмме ушын мәжбүрий болыўы, мэмлекет, оның органлары, лаўазымлы шахслар жэмаат бирлеспелери хэм барлық пуқаралар нызамларға тийкарланып ис тутыўы;

-Күшли социаллық сиясат жургизиў, әсиресе, халықтың кем тэмийинленген қатламын, яғный көп балалы шаңарақлар, пенсионерлер, балалар хэм басқа кем дэрамаатлы кисилерге жәрдем берип, ашлық хэм мүтэжликке жол қоймаў базар экономикасына асықпастан, басқышпа-басқыш өтиў, хэр бир басқышта адамлар санасын таярлап, жаңа дүзимниң абзаллықларына исеним пайда етиў.

Жуўмақлап айтқанда, ғәрезсиз «өзбек модели» раўажланыў жолымыз бенен улыўма инсаныйлық қәдириятларды тиклеў, инсан хуқықлары хэм

¹ Миршоҳид Мирҳамидов. Ўзбекистон: демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти куриш йўлида. Тошкент, «Университет», 2003.

еркинликлери үстинлигин тән алыў тийкарында халық аралық хәм Шығыс миллий мәмлекетшилик тәжирийбелеринен пайдаланып, демократиялық хуқықый мәмлекет дүзиў мақсетине еристик, десек адаспаймыз. Солай етип, материаллық тийкарсыз, жетерли дәрежеде жоқары улыўма сиясий хәм хуқықый мәданиятқа ериспей турып, халық күшиниң барлық формаларын жүзеге келтирместен хуқықый мәмлекетти көз алдымызға келтириў қыйын. Бул хуқықый мәмлекетти қәлиплестириў ушын зәрүр болған биринши қәдем екенлигин еслетип өтиўимиз лазым.

Әсиресе, СССР бириншилерден 1990 жыл 24 мартта Өзбекстанда Президентлик хәкимияты дүзилмеси жаратылыўы менен ўәкиллик уйымлары ролин асырыў мәмлекетимиз Тийкарғы Нызамы Конституцияның қабыл қылыныўы тийкарында жаратылған нызамлардың енгизилиўин бақлаўды жетистиреў сиясий-хуқықый реформалар барысында хәм бир қанша қәдемлер болды. Олар хуқықый мәмлекетти жетилистириўдиң екинши элементи. Хуқықый мәмлекетти қәлиплестириўдиң үшінши элементи қандай хәм ўазыйпа менен байланыслы, деген сораў туўылыўы мүмкин. Хуқықый мәмлекеттиң жүзеге келиўи дәўиринде пуқараларды, соның ишинде, нызам шығарыўшыларды қорғаў ўазыйпасы турады. Нызам шығарыўшылар хәм кемшиликлери, жаман хәм надурис нызамлар қабыл етиўлери, мойнына атқарыў хәм суд уйымлары функцияларын алыўлары хәмде сол жол менен көплеген апатшылықлар келтириўи сыр емес. Соның ушын барлық пуқараларымызға хәм депутатларымызға хәм нызам жойбарларын еркин додалаў хуқықы берилиўи керек.

§3. Демократиялық процесстер хэм суд хуқық реформалары

Мәмлекетимизде суд-хуқық тараўындағы реформалар жеделлик пенен алып барылмақта. Бул тараўдағы реформалар демократиялық мәмлекет хэм пуқаралық жәмийетти қурыўдың замангөй стратегиясын қәлиплестириўге хызмет қылмақта.

Өзбекстан әмелге асырып атырған демократиялық реформалар жәмийетлик, сиясий хэм мәмлекет-хуқықый турмыстың барлық тараўларын өз ишине алады хэм хуқықый мәмлекетшиликти дүзиўге болған усы реформалар Республиканың суд системасын өз ишине алады. Суд реформасы хуқықый мәмлекет хэм пуқаралық жәмийетти улыўма жүзеге келиў процессиниң ажыралмас бөлеги. Суд-хуқық реформасы мәмлекетте ызам шығарыўшы атқарыўшы хәкимият тармақлары менен тең, ғәрезсиз, күшли суд хәкимиятын жүзеге келтириўдиң әхийметли принципи.

Суд реформасын тереңлестириў, хәкимияттың үшінши, ғәрезсиз хэм бағыныңқы болмаған тармағы сыпатында пүткил әдил судлаў системасын демократияластырыў-хуқықый мәмлекетти беккемлеўдиң және бир бағдары.

Суд хәкимияты тек ғана үш хәкимияттың бири емес, бәлким оның жоқары хуқықый ҳалаты, жәмийет хэм мәмлекет турмысында инсан хуқықлары демократия хэм ызамшылық турақлы болыўына тийкарғы шәрти. Себеби, суд хәкимиятының хэм ўазыпасы-пуқаралардың хуқық хэм еркинликлерин, мәмлекет конституциялық дүзимин қорғаў ызам шығарыўшы хэм атқарыўшы хәкимияты хужжетлериниң Конституцияға муўаплығын тәмийинлеў, ызамларды хэм басқа норматив хужжетлерге орынлаў хэм қолланыўда ызамшылық хәмде әдиллик ушын гүресийден ибарат.

Ғәрезсиз Өзбекстан мәмлекет хәкимиятын болистирилиўиниң әмелде енгизилиўи менен суд хәкимиятының қарар табыўына жол ашылды. Бул орында жүдә әҳмийетли нәрсе – судтың мәмлекет хәкимиятының бир бөлими сыпатында тийисли қатаң ўәкиликлердиң ийеси екенлиги тән алыў. Суд

хәкимияты жәмийеттиң социаллық санасын суд хәкимиятын шөлкемлестириўши, бирлестириўши, жәмийет турмысының арнаўлы тараўын басқарыўшы хәкимият болып есапланады. Суд хәкимияты мәмлекеттиң белгили судлаў сиясатын қәлиплестиреди хәм әмелге асырады. Судлаў сиясатының тийкарлары ыызамда өз сәўлесин табады хәм суд уйымлары арқалы турмысқа енгизиледи.

Суд – мәмлекет хәкимиятының үшінши тармағы болып есапланады. Мәмлекеттиң абыройы, жәмийеттиң абыройы. Суд уйымлары хәм судьялардың ыызам шеңберлерине қншелли әмел қылыўына, олар қабыл еткен қарарлардың әдәлат шеңберинде қаншелли мас келиўине үзликсиз байланыслы болып есапланады.

Мәлим болғанындай, алдыңғы тоталитар шәраятта суд хәкимшилик – буйрықбазлық дизиминиң соқпағына айлантырылған еди. Адамлар өз санасында суд жазалаўшы, қаралаўшы, азатлықтан айырыўшы уйым сыпатында қаралатуғын еди. Ендиги реформалардың бас ўазыйпасы болса, судты әдәлат хәм хақыйқат пасбанына айлантырыўдан ибарат. Негизинде судқа қарата мүнәсебет түптен өзгерип, оған хұрмет қәлиплесиўи тийис.

Президент И.А.Каримовтың төмендеги сөзлери әхмийетли методологиялық, бағдарландырыўшы күшке ийе. «Халық судын тек ғана адамларды қаралайтуғын, жазалайтуғын уйым деп емес, керисинше олардың хақ – хуқықлары хәм мәплерин қорғайтуғын уйым деп билиўи керек. Бул өте әхмийетли. Және қайталайман, адамлар суд уйымларын өзлериниң қорғаўшысы, әдиллик пасбаны деп билиўи керек». Буның ушын жүдә үлкен ислер ислениўи керек. Судлар ыызамнан өтпей турып ис тутып, пуқаралардың мәплерин қорғап, олардың бузылған хуқықларын тиклеп, бул жолдан туўры барып, машақатлы мийнет етип, қайтадан халықтың исенимин қазаныўы керек болады.

Суд реформаларын тереңлестириў, пүткил әдил судлаў системасын демократияластырыў – хуқықый мәмлекетти бекемлеўдиң және бир әхмийетли бағдары. Социаллық турмысымыздың демократиялық институты

сыпатында судтың әҳмийети өсип бармақта. Реформалар дауамында суд жазалаушы органнан әпиуайы адамлардың хуқықларын хәм мәплерин қорғаушы органға айланып, хақыйқаттан хәм беккем болып келмекте. Республикада өткерилип киятырған суд реформалары басқышпа – басқыш хәм изшиллик пенен әмелге асырылып келмекте. Бул бағдарда бир қатар нызамлардың қабыл етилиуи өзиниң унамлы нәтийжелерин берип келмекте.

Өзбекстан Республикасы Конституциясы қабыл етилгеннен кейин тийкарғы нызамда өзиниң сүүретлемесин тапқан суд хәкимияты хаққындағы қабыл етилген нызам хәм хуқықый нормалар суд хәкимиятын беккемлеуґе, оны жетилистириуґе қаратылған.

1992 йил 8- декабрда «Өзбекстан Республикасы Конституциясын әмелеге киритиу тәртиби хаққында» ғы нызамда, сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Конституциялық қадағалау комитети, «Өзбекстан Республикасы Конституциялық суды хаққында» ғы нызамын қабыл етип, Конституциялық суд сайланғанға шекем өз ўәкилликлери сақланып қалыуи көрсетилген еди. Конституцияның өзинде де Конституциялық судтың статусы, қурамы, судьялардың қол қатылмаслығы, фәрезсизлиги хәм ўәкилликлери көрсетилген еди. Өзбекстан Республикасының «Конституциялық суды хаққында» ғы нызам 1993 – жыл 6 – майда қабыл етилди. Бул суд тарауында қабыл етилген дәслепки нызамлардан бири болып, Конституциялық суд искерлигиниң хәмме шәртлерин өз ишине алған. Бул нызамның 1995 – жыл 30 – августта қабыл етилген екинши баспасы Конституциялық судтың искерлигин тийисли дәрежеде қурамаластырады. 1993 – жыл 2 – сентябрда Өзбекстан Республикасының «Судлар хаққында» ғы нызамының қабыл етилиуи менен суд – хуқық реформаларының шөлкемлестириуши хуқықый механизмин қәлиплестириу процесси басланды. Нызам бойынша жаңа суд түзилмелери, атап айтқанда әскерий судлар, жоқары судта болса әскерий кеңес шөлкемлестирилди, хәкимшилик ислери менен шуғылланыушы судьялар лаўазымлары енгизилиуи көзде тутылды. Буннан тысқары усы нызамда «айыпсызлық презумпциясы»,

қорғаныў хуқықы, тартысыў, әшкаралық сыяқлы принциплер, судьялардың статусы, қол қатылмаслығы хәм ғәрезсизлигин тәмийинлеўши нормалар өз сыпатламасын тапқан.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1992 – жыл 28 – февралдағы «Әскерий трибуналлар хәм әскерий прокуратура уйымлары ҳаққында» ғы Пәрманы менен ески Түркистан Әскерий округи әскерий трибуналы орнында Өзбекстан Республикасы Қураллы Күшлериниң Әскерий суды шөлкемлестирилген. 1992 – жыл 3 – июлде болса Өзбекстан Республикасы Жоқары судының курамында Әскерий кеңес дүзилген. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1990 – жыл 23 – сентябрдеги «Өзбекстан Республикасы Әскерий судын шөлкемлестириў ҳаққында» ғы пәрманы мене болса, Өзбекстан Республикасы Қураллы күшлеринде алып барылып атырған реформаларды хәмде Айрықша Жағдайлар Министрлиги, Мәмлекетлик шегераны қорғаў комитети, Ишки Ислер Министрлиги хәм Ишки Қараўыл күшлери Бас басқармасы хәмде Қорғаныў Министрлигиниң әскерий округлары дүзилиўи мүнәсебети менен, әскерий судлардың әдил судлаўды әмелге асырыў искерлигиндеги пайдалылығын арттырыў, Қураллы күшлерде, әскерий мекемелерде хәм Өзбекстан Республикасы нызамларына муўапық шөлкемлестирилип атырған басқа әскерий дүзилмелерде нызамшылық хәм хуқық – тәртибаттын беккемлеў мақсетинде Қураллы күшлер тийкарында әскерий суды шөлкемлестирилди.

Өзбекстан Республикасы «Төрешилик суды хәм Хожалық даўаларын шешиў тәртиби ҳаққында» ғы нызамы (1991 – жыл 20 – ноябрьда қ.е. 1992 – жыл 1 – январьдан хәрекетке киритилген) на муўапық Өзбекстан Республикасы Министрликлери, мәмлекет комитетлери хәм мекемелериндеги төрешиликлер сапластырылып, төрешилер судлары шөлкемлестирилди. Төрешилер судлары системасы - Өзбекстан Республикасы Жоқары Төрешилер Суды, Қарақалпақстан Республикасы Төрешилер Суды хәм ўәлаятлардың төрешилер судларынан ибарат еди.

Нызамға муўапық, төрешилер суды исбилерменлик искерлиги процессинде пайда болатуғын пуқаралық хуқықый мүнәсебетлери (Экономикалақ келиспеўшиликлер)нен ямаса басқарыў тараўындағы хуқықый мүнәсебетлерден келип шығыўшы келиспеўшиликлерди шешти.

«Өзбекстан Республикасының Конституциясын әмелге киритиў тәртиби ҳаққында» ғы 1992 – жыл 8 – декабрьдеги нызамда Өзбекстан Республикасы ҳәм ўәлаятлардың төрешилер судлары тийисли түрде Өзбекстан Республикасы Жоқары Хожалық Суды, Қарақалпақстан Республикасы ҳәм ўәлаятлар хожалық судлары сыпатында қайта шөлкемлестирилиўи көрсетилген.

Хожалық судларының статусы кейин бул қабыл етилген нызамлар менен, атап айтқанда Өзбекстан Республикасы Конституциясы, 1993 – жыл 2 – сентябрьде ҳәм 2000 – жыл 14 – декабрьде жаңа баспада қабыл етилген «Судлар ҳаққында» ғы нызамы ҳәм 1997 – жыл 30 – августта жаңа баспада қабыл етилген Хожалық – процессуал кодекси менен беккемленген.

Хожалық судларының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўына Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1996 – жыл 25 – июльдағы «Өзбекстан Республикасы Хожалық судларының қурамын жетилистириў ҳаққында» ғы сондай – ақ, хожалық судларына экономика тараўындағы нызамшылықты беккемлеў ҳәм хуқықбузарлықлардың алдын алыў барысында қосымша ўәкилликлер берген 1998 – жыл 4 – марттағы «Хожалық жүритиўши субъектлердиң экономикалық иләжсызлығы ҳәм шәртнама миннетлемелериниң орынланыўы ушын лаўазымлы шахслардың жуўўапкершилигин күшейтириў ҳаққында» ғы пәрманлары үлкен әҳмийетке ийе.

Суд уйымлары искерлигиниң хуқықый тийкарын басқышпа - басқыш дүзетип барыў тийис. Бул хуқықый тийкар суд ҳәм судьяларды ҳәкимияттың басқа барлық тармақларынан ҳақыйқый ғәрезсизлигин, суд қарарларын қабыл етиўде тек ғана нызамға бойсыныўын тәмийнлеў зәрүр. Бул ҳақыйқый

тийкар демократияны, бийтәрепликти, судтың әшкара болыўын, судтың шеңбериниң кеңейиўин тәмийинлеў тийис.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисиниң VI сессиясында (1996 – жыл 29 - август) суд – ҳуқық реформаларының барысына және де жуўапкершиликли итибар қаратылды. Атап айтқанда, мәмлекетимиз басшысы төмендеги сөзлерди айтты: «Суд реформаларын тереңлестириў, ҳәкимияттың үшінши, ғәрезсиз хәм қарам болған тармағы сыпатында пүткил әдил судлаў системасын демократияластырыў – ҳуқықы мәмлекетти беккемлеўдиң әҳмийетли бағдары. Социаллық турмысымыздың демократиялық институты сыпатында судтың әҳмийети асырылыўы, пуқаралардың нызамлы ҳуқық хәм еркинликлерин қорғаў судлардың хәм ҳуқық - тәртибатты қорғаў уйымлары искерлигиниң тийкарғы мазмунына айланыўы тийис».

1997 – жыл сентябрь айында Өзбекстан Судьялар Ассоcациясы шөлкемлестирилди. Шөлкемлестириў Мажлиси Ассоcацияның уставын қабыл етти. Бирлеспе Уставы 1997 – жылы 4 -декабрьде Өзбекстан Республикасы Әдиллик Министрлиги тәрәпинен дизимге алынды. Өзбекстан Судьялар Ассоcациясы Өзбекстан Республикасы судьяларының ықтыярлы жәмийетлик бирлеспеси болып есапланады.

Ассоcацияның тийкарғы мақсети хәм ўазыйпалары – суд ҳуқық реформаларын өткериўде актив қатнасыў, әдил судлаўды әмелге асырыўда нызам үстинлигин тәмийинлеў барысында судьяларды қоллап – қуўатлаў, оларды түрли тәсирлерден қорғаў, судьяларды тайынлаў (сайлаў) мәселелери үстинде усыныс киритиў, судьяларды социаллық қорғаў, материаллық тәмийинлеўди жақсылаў хәм хошаметлеў мәселелери үстинде ўәкилликли уйымларға усыныс киритиў хәмс т.б лардан ибарат.

Ассоcацияның шөлкемлестирилгенине бираз ўақыт болған болса да, лекин бүгинги күнде бул жәмийетлик бирлеспесиниң искерлигин толық деп болмайды. Ассоcацияның Уставында баян етилген ўазыйпалар қыялый ямаса әмелге асырылыўы мүмкин болмаған мәселе емес.

Ассосация суд искерлигине араласыўының ҳәр қандай жағдайларына қарсы гүресийи, судлардың материаллық – техника базасын жақсылаў ҳаққында ҳүкиметке тийисли усыныслар менен шығыўы, кадрларды таярлаў ҳәм оларды орын – орнына қойыў ислеринде тек ғана демократия көз - қарасынан емес, бәлким бул шөлкемлескенлик мәселени шешиўдиң әҳмийетли буўыны сыпатында қатнасыўы лазым.

Мәмлекетимиз Президенти И.А.Каримов елимиз ғәрезсизлигиниң дәслепки жылларынан – ақ жәмийетимиз алдында әмелдеги судты реформалаў ўазыйпасын қойды. Усы орында суд реформасы мәселеси мәмлекетимиз басшысының итибарында екенлигин айрықша айтып өтиў лазым.

Парламентимиздиң 1994 – жылы 14 – апрельде болып өткен XIV – сессиясында мәмлекеттеги суд – ҳуқық реформаларын тереңлестириў мәселелери анализ етилди. Тийкарғы итибар суд процессинде адвокатлардың ўәкилликлери ҳәм статусын пркуратура статусына теңлестириў ушын ыызамшылық базасын жетилистириўге қаратылды.

Сессияда алға қойылған ўазыйпаларды тез ҳәм нәтийжели шешиў, суд реформаларын тереңлестириўге қаратылған усыныслар ислеп шығыў ушын Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси кеңесиниң қарары менен суд – ҳуқық тизимин реформалаў ҳаққындағы усынысларды таярлаў бойынша комиссия шөлкемлестирилди. Бул Комиссия әсиресе, судларды қәнийгелестириў ҳәм де судта апелляция тәртибинде ис көриў ҳаққында усыныслар киритилген қосымшаларда өз әмелин тапты.

Жәмийетти реформалаўдың әўмети көбинше суд тизимин реформалаўға байланысly. Суд ҳәкимияты инсан ҳуқықлары ҳәм еркинликлерин қорғаўдың қүдиретли шахс ҳәм жәмийет қәўипсизлигиниң кепили.

Мәлим болғанындай, 1993 – жыл 2 – сентябрьде қабыл етилген «Судлар ҳаққында» ғы ыызамға муўапық Әдиллик уйымлары судларының

шөлкемлестириў ислерин тексереди, олардың есабатларын тыңлайды, әдил судлаўға баха береди.

Буннан тысқары, әдиллик басқармаларының баслықларына судьяларға карата интизамлы ис көзғаўдан баслап, оның ўәкиллигин тоқтатыў, хәттеки лаўазымынан босатыў мәселесин қойыў ҳуқықы берилген.

Бул жағдайлар судьялардың ғәрезсизлиги ҳаққындағы конституциялық принципке қарсы еди.

Бирақ хәр қандай нызам хўжжети социаллық турмыстың өзгерип баратырған шәраятларына муўапық түрде жетилисип барды.

2000 – жыл 14 – декабрьде қабыл етилген Өзбекстан Республикасының «Судлар ҳаққында» ғы нызамының жаңа баспасында (63 - статья) ўәлаят судлары, районлар, район (қала) судьялары, әскерий судлар судьялары Өзбекстан Республикасы Президенти жанындағы Судьяларды таңлаў хәм лаўазымларға усыныў етиў бойынша жоқары тәжрийбе комиссиясы усынысына көре, хожалық судлары судьялары болса Өзбекстан Республикасы Жоқары Хожалық Суды басшысының усынысына көре Өзбекстан Республикасы Президенти тәрәпинен тайынланыўы белгиленген.

Суд системасының демократиялық тийкарларын реформалаў хәм және де тереңлестириў, суд ислериниң әдалаты хәм өз ўақтында көрип шығылыўын тәмийинлеў, пуқаралардың жеке, сиясий, социаллық хуқық хәм еркинликкерин қорғаў кепилликлерин және де күшейтириў хәмде судлардың қәнийгелестирилиўин әмелге асырыў мақсетинде улыўма юрисдикция судлары негизинде 2001 – жыл 1 – январьдан айрықша пуқаралық хәм жынаят ислер бойынша судлар шөлкемлестирилди.

Жаңа баспада қабыл етилген Өзбекстан Республикасының «Судлар ҳаққында» ғы нызамның әмелге киритилиўи менен суд кадрларды таңлаў хәм тәмийинлеўдиң әҳмийетли, демократиялық хуқықый механизми жаратылды, суд ислерин көрип шығыўдың аппеляция тәртиби ислеп шығылды.

Республика Президентиниң 2001 – жыл 19 – марттағы «Өзбекстан Республикасы Президенти жанындағы судьяларды таңлаў хәм лаўазымларға

усыныс етиў бойынша Жоқары тәжрийбе комиссиясын дүзиў ҳаққында» ғы пәрманы, «Өзбекстан Республикасы судлары искерлигин және де жетилистириў шара – иләжлары ҳаққында» ғы қарары менен судьялық лаўазымларына кандидатураларды усыныў, олардың ўәкилликлерин тоқтатыў хәм мүддетинен алдын тоқтатыў ҳаққында усыныслар киритиў мәселелери Әдиллик Министрлиги ўәкиллигинен шығарылып, Жоқары тәжрийбе комиссиясы хәм орынлардағы тәжрийбе кеңеси ўәкиллигине киритилди.

Нызамға киритилген жаңалықлардан және бири - Әдиллик министрлиги жанында судлар искерлигин шөлкемлестириўши, материаллық – техникалық хәм қаржы тәрәпинен тәмийнлеў бойынша департамент дүзилди. Департамент баслығы өз лаўазымына көре, Өзбекстан Республикасы Әдиллик Министрлигиниң орынбасары болып есапланады.

Инсан жәмийетлик қатнасқа кирискенде, олар ортасында келиспеўшиликлер болып турыўы тәбийй. Оларды шешиў ушын демократиялық мәмлекетлерде күшли хәм ғәрезсиз суд системасы жаратылған.

Судлар келиспеўшиликлерди шешиўде нызамларға тийкарланғанлығы ушын искерлиги мәмлекет нызам шығарыўшы хәкимиятқа байланыслы. Суд хәқыйқый мәнисте әдил болыўы ушын, алдын ала ол таянатуғын нызамлар әдалатлы болыўы керек.

Республикамыз Олий Мажлисиниң екинши шақырық алтыншы сессиясы суд – хуқық реформаларының нәўбетдеги басқышын баслап бериўши таяныш ноқаты болды.

Бул сессияда жынайый жазалардың либералласыўы мүнәсебети менен Өзбекстан Республикасы Жынаят, Жынаят – процессуал кодекси хәм Хәкимшилик жуўапкершилик ҳаққындағы кодексине өзгерислер хәм қосымшлар киритиў ҳаққында нызамның қабыл етилиўи суд – хуқық системасын еркинлестириў хәм демократияластырыў барысында қойылған әҳмийетли қәдем болды.

Нызамға көре Жынаят кодексиндеги улыўма жазаларға қарата жәмийетлик қәўипи үлкен болмаған жынаят түрлериниң үлеси 42,8 % ке өскенлиги (алдын бул көрсеткиш 18,7 % болған), мал – мүлкти конфискация қылыў сыяқлы қосымша жаза түри шығарылып тасланғанлығы, Жынаят кодекси ҳаялларға, ер жетпегенлерге ҳәм 60 жастан өткен еркеклерге қарата және де адамгершилик пенен жантасыўды көзде тутатуғын бөлимлер менен толтырылғанлығы, жоқары жаза есапланған өлим жазасы қолланылыўы мүмкин болған жынаятлар саны 8 ден 4 ке қысқартырылғанлығы, Жынаят – процессуал кодексине инсан мәплери, шығысқа тән кеширимлилик қәдриятларын толығы менен әмелге асырыўға имканият берийши жарастырыў ислери бойынша айрықша баптың киритилгенлиги бир қатар өзгерислер адамгершилик мәмлекетимиздиң социаллық сиясаттағы орайлық принцип екенлигин және де кеңлеў көрсетип берди.

Ел басшымыз айтқанындай: «Бүгин бизлердиң ҳуқықый доктринамыз улыўма жаңаша демократиялық принциплерге тийкарланған. Ол алдын ала, Өзбекстан Конституциясы талапларына көре инсан ҳуқықларының үстинлигин тәмийинлейди. Нызам ҳүжетлериниң демократияластырылғанлығы ҳәм либералластырылғанлығы пуқараларды жәмийеттен ажратып қойыўшы реҳимсиз жазалардан ўаз кешилип атырғанлығының гезектеги дәлили болып есапланады. Жынаятларға қарсы нәтийжели гүрес алып барыў жазалардың аўырлығы емес, бәлким нызамды бузыўға жол қойған шахстың жаза аўыр екенлиги саналы рәўиште түсинип жетиўге байланыслы».

Мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған тараўдағы реформалар белгили мүддетке арналған ўазыйпалар болмастан, бәлким социаллық турмыс ҳәм мәмлекет қурылысының демократиялық өзгерислери жолындағы басқышпа – басқыш орынланатуғын үзликсиз процесс болып есапланады.

Олий Мажлис жанында дүзилген суд – ҳуқық системасын реформалаў ҳаққындағы усыныслар таярлаў комиссиясының ағзалары ҳәр түрли идеяларды алға сүрип, өз пикирлерин билдирип бәсеке жүритти.

Пикирлердің хәр түрлиги жүдә зәрүр. Себеби, хақыйқат әне сондай бәсекеде анықланады.

Пикиримизше, суд – хуқық тараўындағы реформаларды әмелге асырыўға, ғәрезсиз суд хәкимиятының қәлиплесиўине кесент бериўши себеплер де бар.

Сыр емес, айырым юристлер хәм басшылар санасында совет дүзимине мас мәмлекет хәм хуқық хаққындағы коммунистлик түсиниклер сақланып калған.

Көпшилик сөзде ғана судлардың ғәрезсизлиги хаққындағы идеяларды мақуллаған ҳалда, негизинде, жәмийетимиз бундай дәрежеге еле жетиспеген, судьялар таяр емес, көп қәтеликлерге жол қоймақта. Соның ушын оларды басқарыў хәм үстинен бақлаў орнатыў зәрүр – деген ески көз – қарастан ўаз кеше алмай атыр.

Бундай хәкимшилик пенен улыўма келисип болмайды. Негизинде болса, бундай шахслар судлардың үстинен хуқмранлық ўәкилликгин қолдан бериўди қәлемей атыр, ғәрезсиз суд болса тек ғана нызамға бойсынады.

Теориялық жақтан ойлап көрилиўи хәм әмелий тәрәптен шешилиўи керек болған басқа мәсеелерде бар. Атап айтқанда, қәнийгелестирилиўди және де жетилистириў мақсетинде жаңа баспадағы «Судлар хаққында» ғы нызамда (36 - статья) белгиленген хәкимшилик ислер бойынша судьялар мәселесин сондай – ақ, салық, транспорт хәм басқа тараўлардың қәнийгелестирилген судларын шөлкемлестириў мәселелери шешилиўи тийис.

Суд ғәрезсизлигин тәмийнлеўде коллегиялық, яғный халық мәсләхәтшилери таңлаў хәм оларды суд кеңесининдеги қатнасыўшылар менен байланыслы машқала бар. Сыр емес, халық мәсләхәтшилери жынаят исиниң суд кеңесинде судьяның қәлеўи бойынша шөлкемлестириледи. Айырым халық мәсләхәтшилери пүткил сайланған ўәкиллик мүддети даўамында санаўлы исте қатнасады ямаса улыўма қатнаспайды.

Айырымлары болса, судьяның «турақлы» мәсләхәтшисине айланып қалады. Себеби, қайсы мәсләхәтшилерди усыныў субъекттиң қәлеўине байланыслы.

Халық мәсләхәтшилери жынаят ислери бойынша судлаў процессинде судья менен тең қатнасса да бирақ олар ис нәтийжеси бойынша ҳеш қандай жуўапкер болмайды. Халық мәсләхәтшилери институтын тоқтатыў ямаса оны әҳмийетлилик тәрәпинен жаңалаў керек деп есаплаймыз.

Судлар тәрәпинен әдалатлы хукм шығарыўға ерисиўде және әҳмийетли мәселе – суд процессинде тәрәплердиң хуқық хәм миннетлерин теңлестириў арқалы тартысыў хәм бәсекениң болыўын тәмийнлейди. Атап айтқанда, суд процессинде прокурор хәм адвокатлардың хуқықлары хәм миннетлери теңлестирилмей турып, судта әдалат қылыў мүмкин болмайды.

Мәселен суд кеңесинде прокурордың бар жоғы тәрәп екенлигин, я суд, я пркурордың өзи макул көрмей атырғанлығы пикиримизди тастыйқлайды, деп ойлаймыз.

Буған прокурордың бақлаў тәртибинде келтирилген протестлери Жоқары Суд Пленумынан баслап, ўәлаят хәм Ташкент қалалық судлары басшылығында да көрилиўи мәжбүрий екенлиги ҳаққында прцессуал тәртип бар екенлиги себеп болмақта. Бул тәртип сөзсиз суд кеңесинде тәрәп сыпатында қатнасыўы керек болған прокурорға, суд қарарлары үстинен «Бақлаў» поцессуал тәртипте беккемлейди. Қарап өтсек, суд мәжилисинде тең хуқықлы тәрәп деп көрсетилген қорғаўшыға бул хуқық берилмеген. Қорғаўшының наразылық билдириў хуқықы тәмийнленген ҳалда, бул хужжет мәжбүрий түрде бақлаў инстанциясында көрип шығылыўы белгиленбеген. Бул кемшиликти сапластырыў ўақты келди.

Буннан тысқары, Ўзбекстан Республикасының жаңа баспадағы «Прокуратура ҳаққында» ғы нызамда (34 - статья) белгилениўи бойынша судтың хукми, шешиў қарары, уйғарыўы хәм қарары нызамлы күшке кирген хәр қандай исти прокурор өз ўәкилликлер шеңберинде судтан талап етип алыў хуқықына ийе болса – да, бирақ қорғаўшыға бул дәрежеде хуқық берилмеген. Бундай мысалларды көплеп келтириў мүмкин.

Республика Президенти атап өткениндей: «Суд даўамында айыплаў хэм қорғаўдың әмелде теңлиги тәмийнлениўи хэм буның ушын адвокатура мекемелериниң статусын көтериў тийис».

Улыўма алғанда, Өзбекстандағы суд – ҳуқық реформалары әўметли өтпекте, алынған бағдардың туўры кенлиги әмелиятта тастыйқланбақта. Хәзирги ўақытта Республикамыз реформаларының әҳмийетли басқышына – жәмийеттиң юридик механизмин және де жетилистириў басқышқа қойды. Ерисилген нәтийжени бирдей қәлипте шолыў хэм реформалардың болажак раўажланыўын белгилеў ўақты келди.

§4. Процессуал мәжбүрлеў шараларын қоллаў ушын санкция бериў ҳуқықларын судларға өткериў.

Дәслепки тергеў жынаят процессиниң ғәрезсиз басқышы болып, тергеў органлары (прокуратура, мхх, милиция) тәрәпинен алып барылады. Тергеўшилердиң искерлиги жынаят судлаў ислерин жүритиў ўазыйпасы менен теңдей. Олар жынаят ислерин толық, хәр тәрәплеме қалысана тексерилип, жынаятты ашыў, айыпдар шахсларды әшкаралаў, келтирилген зыянды қаплаў, жынаятқа себеп болған шәрт – шәраятларды сапластырыў шараларын көриў сыяқлы ўазыйпаларды әмелге асырады. Әлбетте олардың тәжрийбеси, ақыл – зақаўаты, уқыплылығы, жуўапкершилиги жәмийет иллети болған жынаятшылыққа қарсы гүресийде әҳмийетли көрсеткиш болып есапланады. Тергеўши тек ғана усыныс бериўши хэм оператив, бәлким шөлкемлестириўши да болыўы керек. Мәселен, сорастырыў органларына тапсырма берип, олардың орынланыўын қадағалаў (ЖПКның 36 – ст 4 – бөл) ямаса басқа район, ўәлаят, қалаберсе шет ел мәмлекетлериниң тийисли жерлерге ис жүзесинен тапсырмалар бериў (ЖПКның 5 - ст) ямаса олардың тапсырмаларын орынлаў (ЖПКның 6 - статьясы) усылар киреди.

Тергеуші өз хызметин унамлы әмелге асырыуы ушын нызам менен кепиллик берилген ғәрезсизликке ийе болуы керек, себеби ЖПКның 81 - сатьясында белгиленген шахсты «айыплау хәм хукм етиу тийкарлар» ты дәлиллеу тергеушиге жүкленеди. Соның ушын да ЖПКның 36 – сатьясының 3 – бөлимінде тергеушиниң ўәкилликлерине тийисли болған процессуал ғәрезсизлик шеңбери хәм оны әмелге асырыу тәртиби белгилеп қойылған. Оларға төмендегилер киреди:

а) шахсты исте айыпланыушы сыпатында қатнасуыға тартуы,

б) жынаятты квалификациялау,

в) айыплаудың көлемин анықлау,

г) қамаққа алыу,

д) исти судқа жиберу,

е) исти тамамлау,

ё) исти қосымша тергеуге қайтаруы ҳаққындағы прокурордың жазба көрсетпелери менен келиспесе, өз наразылықларын жоқары турыушы прокурорға усынуы.

Бундай жағдайларда төмен турыушы прокурордың көрсетпесин жоқары турыушы прокурор өз қарары менен бийкар қылыуы ямаса ис бойынша тергеу жүритиуди басқа тергеушиге тапсырыуы мүмкин.

Басқа хәмме жағдайларда тергеуши процессуал хәм тергеу хәрекетлерин нызамда белгиленген мүддетте тәртиште хәм мүддетте әмелге асырады. Дәслепки тергеу қатнасуышылары жынайый қатанасқа кирискенде, нызам менен белгиленген хуқық хәм миннетлемелерге ийе болады. Мәселен, истиң нәтийжесинен мәпдар болған қатнасуышылар (гүман қылынуышы, айыпланыушы, олардың қорғаушысы, нызамлы ўәкил, пуқаралық дауагер, олардың ўәкиллери) дәслепки тергеудиң өнимдарлығын асырыуға хызмет етеугын қатнасуышылар (гууа, қалыс, дилмаш, эксперт, қәнийге) сол қатарға киреди. Тергеушниң ең әхмийетли ўазыйпаларына бири – жоқары атлары көрсетилген процесс қатнасуышыларының хуқықларын тәмийинлеу хәм миннетлериниң орынланыуын талап етиуден ибарат. Буның ушын

тергеушиге процессуал мәжбүрлеу ўәкиллиги хәмде тергеу даўамында хәмме қатнасушылардың нызамда белгиленген хуқықларын тәмийинлеу миннетлемеси жүклетилген. Нызам менен белгиленген бул процессуал тәртип жынаят судлау ислерин жүритиўде жалғыз, жәмлескен механизм тийкарында әмелге асырылғанда ғана, унамлы нәтийжеге ерисиледи. Болмаса, инсан хуқықлары аяқ асты етилиўи, нызамға хұрмет, мәмлекет хызметшилерине исеним жоғалыўи мүмкин. Бул болса «бизлердиң тийкарғы, узақ мүддетли ўазыйпамыз» болған «демократиялық мәмлекет, пуқаралық жәмийетти қурыў процессии» не пүтир жеткизиўи мүмкин.

Дәслепки тергеу даўамында ис жүзесинен пуқаралардың хуқық хәм еркинликлери, үй – жайлары, телефон арқалы сөйлесиўлери, мүлклери менен байланыслы қол қатылмаслық хуқықларына тийисли процессуал мәжбүрлеу шаралары хәм тергеу хәрекетлери алып барылыўи мүмкин. Бундай халларда тергеуши уәкиллигине қосымша кепиллик сыпатында бақлаушы прокурордың разылығы алынады.

Прокурор разылығы менен әмелге асырылатуғын процессуал мәжбүрлеу шараларына лаўазымынан шетлетиў (ЖПКның 256 – статьясы), шахсты медициналық орынға жайластырыў (ЖПКның 266 - ст), айырым жағдайларда гуман қылыныўшыға, ол усланған күннен баслап қамақта сақлау түрдеги абайлық шараларын қоллау (ЖПКның 226 - ст), тергеу хәрекетлеринен: денени эксгумация қылыў (ЖПКның 148 - статьясы), алып қойыў хәм тинтиў өткерий (ЖПКның 161 - ст), почта – телеграф жөнетпелерин хатлап қойыў (ЖПКның 166 - ст), телефон хәм басқа сөйлесиў қурылмалары арғалы алып барылатуғын сөйлесиўлерди еситип турыў (ЖПКның 170 - ст) сыяқлылар тийисли. Буннан тысқары, дәслепки тергеуди тамамлау, тоқтатыў – бул мәселелер да тергеуши искерлигине тийисли болып, бул мәселелерге арналған қарардың нусқасы әлбетте бақлаушы прокурорға жеткизиледи хәм бул бойынша оның разылығы алынады.

Президент И.Каримов баянатында дәслепки тергеу басқышына суд бақлауын алып кирий ҳаққында тоқталып, бундай деген еди: «..... пркуратура

Ўэкилликлериниң бир бөлимин судларға өткерий ҳазирги заманның логикалық талабы ҳәм бул алдын ала конституциялық ҳуқық ҳәм еркинликлерди, олардың қол қатылмасын шеклеў менен байланыслы мәселелерге тийисли. Басқа демократиялық мәмлекетлер сыяқлы Өзбекстанда да сақлап турыў, камаққа алыў, сондай - ақ басқа процессуал мәжбүрий шараларды қоллаў ушын санкция бериў ҳуқықлары да судларға берилиўи керек деп ойлайман»¹.

Бундай прцессуал тәртип Өзбекстан тарийхында биринши рет енгизилиўи. Соның ушын да, мәмлекетимиз басшысы атап өткениндей, «бул процесс шөлкемлестириў – ҳуқықый мәселелерди пухта ҳәм жуўапкершиликли түрде ислеп шығыўды ҳәмде суд системасы ҳәм ол менен байланыслы болған басқа ҳуқықый – тәртип ҳәм прокуратура уйымларының бул өзгерислерди киритиў ушын зәрүр таярлыққа ийе болыўын белгилейди»².

Бул ўазыйпа басқышпа – басқыш әмелге асырылар екен, шет ел мәмлекетлери тәжрийбесин үйрениў, илимий – әмелий ушырасыўларда пикир алмасыў, тренинг ҳәм сөйлесиўлер өткерий арқалы «жынаят процессуал ыызамшылығымыздың дәслепки тергеў ҳәм судқа дейин болған процесси үстинен суд бақлаўы күшейтирилиўи менен байланыслы айырым қағыйдаларды қайтадан көрип шығыў зәрүрлиги пайда болды»³.

Дәслепки тергеўде суд бақлаўы мәселесиниң еки әҳмийетли тәрәпине итибар қаратыў керек:

1) Жоқарыда көрсетилип өтилген процессуал мәжбүрлеў шаралары, абайлық шаралары, тергеў ҳәрекетлерине суд тәрәпинен разылық (санкция) бериўди еңгизиў;

2) Дәслепки тергеўде әмелге асырылып атырған процессуал ҳәм тергеў ҳәрекетлери, тергеўши ямаса басқа лаўазымлы шахслардың ыызамға қарсы ҳәрекетини (ҳәрекетсизлигини); ыызамсыз шығарылған процессуал ҳүжетлер үстинен судқа шағым етиў тәртибин еңгизиў.

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь .

² Ўша ерда.

³ Ўша ерда.

Жынаят процессуал ыызамшылығын жетилистириў процессинде бул шағымларды қайсы судья көриўи, оның ўәкиллик шеңбери, шағымды көрип шығыў мүддети, тәртиби, сондай – ақ, санкцияны бериў ўәкиллигиниң қайсы судьяға берилиўи хәм оның тәртиби ислеп шығылыўы әхмийетли болып есапланады. Бизлердиң көз – қарасымызда, шағым арзаларын көретуғын судьялар бир ўақыттың өзинде санкция да бериўи керек. Оларды «тергеў судьялары» ямаса басқа ат пенен атаў мүмкин. Олар жынаят исин мазмунан көрмейди. Тергеў судьяларының ислери жүзесинен усы судтың басшысына ямаса одан жоқары турған судқа шағым қылыўы мүмкин. Бул мәселелердиң илимий – әмелий тәрәптен әтраплыша үйренилиўи ыызамларымыздың және де жетилистирилиўи, елимизде ыызам үстинлиги принципиниң әмелиятқа изшил еңгизилиўине хызмет етеди.

II – Бап. Ўзбекистонда пуқаралық жәмийетти қәлиплестириўдин конституциялық – ҳуқықый тийкарлары

§1. Ўзбекистон пуқаралық жәмийети қәлиплестириў жолында

Президент Ислам Каримовтың Ўзбекистон Республикасы Олий Мажлиси Нызамшылық палатасы ҳәм Сенаттың қоспа мәжилисиндеги баянатында елимизде фәрезсизлик жылларында әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалар барысы кеңнен изертленди, турмысымыздың ҳәмме тараўларын демократияластырыў ҳәм жаңалаў барысындаға процесслерде ерисилген жеңислер улыўмаластырылды, бар болған кемшиликлер еркин, критикалық баҳаланды ҳәмде мәмлекетти модернизация ҳәм реформалаў жоллары көрсетип берилди¹.

Бул баянаттың тарийхий ҳәм методологиялық әҳмийети төмендегилерде айнықса көзге тасланады:

Бириншиден, баянатта мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған демократиялық өзгерислер додаланып, тийисли илимий жуўмақлар шығарылып, олар әҳмийетли теорияны пайда етти.

Екиншиден, баянат әмелий жақтан да үлкен әҳмийетке ийе болып, онда раўажланыўымыздың үстин бағдарлары белгиленген. Атап айтқанда, бул баянат жәмийетти демократияластырыў ҳәм жаңалаў, мәмлекетти модернизация ҳәм реформалаў ҳәмде пуқаралық жәмийетиниң тийкарларын қәлиплестириў жолындағы стратегиялық дәстүри.

Үшиншиден, баянат идеологиялық әҳмийетке да ийе болып, онда алдымызға қойылған үстин ўазыйпалар мәмлекетимиз, жәмийетимиз раўажланыўында халқымыз ой – пикири, дүньяқарасы, миллий қәдриятларымыз, руўхыйлық, ағартыўшылық көз – қарасынан қаншелли әҳмийетли екени ашып берилген.

¹ Ислам Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жәмийетти демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

Төртіншиден, баянат үлкен сиясий әҳмийетке ийе хәужет. Себеби ол негизги мәнисинде мәмлекетимиз басшысының алдыңғы шығыўларында тийкарлап берген, байытылған хәм раўажлантырылған жәмийет турмысының хәмме тараўларын демократияластырыў хәм жаңалаўға қаратылған стратегиялық дәстүрдің туўрыдын – туўры даўамы болып есапланады.

Он сегиз жыллық ғәрезсиз раўажланыў даўамында елимиз экономикасы, сиясий, руўхый жақтан, жәмийетте демократия принциплерин қәлиплестириў барысында үлкен тарийхий жолды басып өтті.

Президентимиз өз баянатында хәзирги раўажланыў басқышында айрықша итибар бериў лазым болған мәселелер ҳаққында тоқталып, «Күшли мәмлекеттен-күшли пуқаралық жәмийетке қарай» деген мәмлекетимиздің сиясий қурылыў дәстүрин әмелде толық қолланыў хәм усындай жандасыў менен пуқараларымызға өз турмысы хәм пүткил жәмийет турмысын басқарыўда хәм шөлкемлестириўде белсене қатнасыў ушын имканият жаратыўда қайсы мәселелерди биринши гезекте шешиў зәрүрлигин анық белгилеп берди.

Пуқаралық жәмийетиниң хуқықый негизи. Уллы сәркарда хәм мәмлекет басшысы Әмир Темурдың «Күш-әдилликте» деген хикметли сөзлери хәммемизге жақсы таныс. Президентимиз Ислам Каримов бул терең мәнили сөзлерди бүгинги раўажланыў талаплары тийкарында раўажлантырып, «Әдиллик – нызам үстинлигинде», деген еди. Өз – өзинен, бүгин турмыстың ане сол өмирлик принципке қатаң әмел қылып жасаўды талап етеди.

Әне сол талаптан келип шыққан халда елимизде күшли мәмлекеттен күшли пуқаралық жәмийетке өтиў процесси беккем хуқықый тийкар хәм конституциялық тийкарда әмелге асырылмақта. Бул ҳаққында ғәрезсизлик жылларында Конституциямызға таянған халда бир қанша нызамлар қабыл етилгени дыққатқа ылайық.

Атап айтқанда, бүгинги күнде әмелде болған жәмийетлик бирлеспелери, кәсиплик аўқамлар, сиясий партиялар, сиясий партияларды

қаржыландырыў, ғалаба хабар қураллары, пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымлары, мәмлекетлик емес кәрханалары, жәмийетлик фондлары, хўждан еркинлиги хэм диний шөлкемлер, сайлаўлар ҳаққындағы бир қатар нызамлар, Пуқаралық хэм Салық кодексleri сыяқлы хўжетleri мәмлекетимизде пуқаралық жәмийетин қәлиплестириўдиң жетерли ҳуқықый тийкар жаратылғанынан дәлил береди. Ең әҳмийетлиси, Өзбекстанда мәмлекетлик емес шөлкемлер ҳаққында нызамшылық дизими жаратылды хэм турмысқа кеңнен еңгизилмекте¹.

Мәмлекетимиз басшысының бул мәселеге барлық ўақытта итибар берип келип атырғанлығын айтып өтиўимиз зәрүр. Мәселен, екнши шақырық Олий Мажлистиң тоғызыншы сессиясында «Жәмийетлик бирлеспелер ҳаққында» ғы нызамға зәрүр өзгерислер киритиў, сондай – ақ, «Мәмлекетлик емес шөлкемleri хэм бирлеспелери ҳаққында», «Қайырқомлық искерлиги ҳаққында» ғы нызамларын қабыл етиў усынысын бериўши Президентимиз болған еди. Өз – өзнен, бундай жаңа нызам хўжетleri пуқаралық институтлары хэм өзін – өзи басқарыў уйымларын раўажландырыў ушын зәрүр шөлкемлестириў – ҳуқықый механизмлерин, тийисли нызамшылық тийкарларын және де раўажландырыўда, әҳмийетли әмелий орын тутады. Соның менен бирге, раўажланыўымыздың ҳәзирги басқышы пуқаралық жәмийетин қәлиплестириўге хызмет қылатуғын айырым нызам хўжетlerini қайта көрип шығыўды талап етпекте. Соннан «Жәмийетлик бирлеспелер ҳаққында» ғы нызамның жаңа баспасын қабыл етиў дәўир талабы. Бул нызам қабыл етилгенлигине он сегиз жылдан асты. Оның мазмуны ескирип қалды. Жәмийетлик бирлеспелериниң мәмлекетлик емес шөлкемлериниң белгили шөлкемлестириўши ҳуқықый формасы сыпатындағы атағын белгилеп қойыў ўақты келди.

Бүгинги күнде мәмлекетимизде «Қайырқомлық искерлиги ҳаққында» ғы нызамды қабыл етиў актуал әҳмийет пайда етпекте. Неге десек, тап сол

¹ Ўзбекистон жамиятини демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш йўлида. Тошкент, «Академия», 2005 й.

Ұақытты елимизде түрлі социал әхмийетке ийе жобаларға қайырқомлық етип атырған бир қанша қайырқомлық шөлкемлери бар екенлигине қарамастан, хәзирге шекем олардың искерлиги менен байланыслы хуқықый тийкар жетерли дәрежеде беккемленген. Себеби нызамшылығымызда қайырқомлық хызмети менен шуғылланыўшы шөлкемлер ушын белгили жеңилликлер көзде тутылған болса да, жақсы ислерге бас қосып атырған кәрхана, шөлкем, мекеме хәм физикалық шахслар искерлигин, өз – ара мүнәсебетлерин хуқықый жақтан тәртипке салыў механизми елеге шекем ислеп шығылмаған.

Сол себепли хәзирги ұақытты бул бойынша зәрүр болған жаңа нызамларды қабыл етиўге әхмийет берилмекте. Усы ұақытта, Президентимиз айтып өткениндей, «Мәмлекетлик емес шөлкемлер искерлигиниң кепилликлери хәм мәмлекет тәрeпинен қоллап – қуўатлаў хакқында» ғы нызам жойбарын тарлаў хәм қабыл етиў айрықша әхмийетке ийе. Бундай нызам мәмлекет, мәмлекетлик емес шөлкемлер ортасында социаллық бирге ислесиўдиң хуқықый тийкарларын жаратады.

Пуқаралық жәмийет институтлары ғәрезсизлик себепли пуқараларымыздың дүньяға көз – қарасы хәм ой – пикири, хуқықый санасы хәм мәденияты түптен өзгерди. Булардың социаллық – сиясий активлиги бул унамлы процесслер адамға рух бағышлайды. Себеби, биз демократия өнимлериниң тутыныўшысы болыў менен шекленип қалмастан, бәлки әне сол өнимлерди жаратыўшы актив шахслар болыўымыз бүгинги күнниң тийкарғы талапларынан бири. Пуқараларымыз жәмийетте жүз берип атырған өзгерислерге бийпарўа қараўдай ески заман иллетлеринен қутылмақта, мәпдарлық сезими қарар таппақта.

Ўатанласларымыздың мәмлекет хәм жәмийет турмысында актив қатнасыў болса, өз гезегинде, жәмийетимизди және де демократияластырыў, ереинлестириў хәм пуқаралық институтларын қәлиплестириў менен туўрыдан – туўры байланыслы.

Пуқаралық жәмийеттиң ең әхмийетли институтлары қатарына мәмлекетлик емес шөлкемлери, ғалабалық хабар қураллары, мәхәлле,

шаңарак, шахс сыяклы субъектлер киретуғынлығын нәзерде тутқан ҳалда, соны атап өтиў зәрүр, бул процесстин үстин бағдарларынан бири – мәмлекетлик емес шөлкемлерди раўажландырыў.

Хәзирги ўақытта мәмлекетимизде бес мыңнан аслам мәмлекетлик емес шөлкемлер хызмет көрсетпекте. Жаңа басқышта әне сондай шөлкемлер катарын және де кеңейтириў жолында, олардың жәмийет турмысындағы орны хәм статусын кескин күшейтириў көзде тутылмақта.

Мәмлекетлик емес шөлкемлерге пуқаралық жәмийетиниң әҳмийетли элементи сыпатындағы айрықша қәсийет бағыш етиўши сыпатлар төмендегилер:

- бириншиден, олар пуқараларға конституциялық тийкарда өз – ара бирлесий хуқықын шығарыўға имкан береди

- екиншиден, олар пуқалардың социаллық – сиясий искерлигин асырыў, хуқықый хәм сиясий мәдениятын раўажландырыўдың әҳмийетли куралы.

Адамлар санасында демократиялық қәдриятларды беккемлеўде, олардың сиясий хәм пуқаралық искерлигин асырыўда, мәмлекетте жүз берип атырған демократиялық өзгерислердиң көлеми кеңейттириў хәм тереңлестириўде бул шөлкемлердиң орны хәм әҳмийети уллы.

Пуқаралық жәмийетиниң әҳмийетли институтларынан және бири – ғалаба хабар кураллары искерлигин еркинлестириў мәселелери бойынша тоқталып, ел басшымыз сөз хәм баспа сөз еркинлиги, сондай – ақ, әшкаралықты, жәмийетте өткизилип атырған реформалардың әшкаралығын тәмийинлейди, демократиялық принциплерди турмысқа кең еңгизиў – жәмийетимизди және де раўажландырыў хәм сапа жағынан жаңалаў барысындағы ең әҳмийетли бағдар екенлигин белгилейди.

Мәмлекетимиздиң басшысы белгилеп бергениндей, бул бағдардағы тийкарғы ўазыйпа – мәмлекетимизде реформаларды тереңлестириў процессиниң әҳмийетли курам бөлеги болған ғалаба хабар, телевидение,

радио искерлигин және де либералластырыў, олардың ғәрезсизлиги хәм еркинлигин әмелде тәмийинлеўден ибарат.

Еркинликсиз демократия болмайды – бул әпиўайы ҳақыйқат. Сондай екен, ғалаба хабар еркинлиги сөзде ямаса қағазда емес, әмелде тәмийинлеўге, хәмме ғалаба хабар қуралларына, мүлки, формасы, тиражы, қамтып алыўы хәмде тема бағдарына қарамастан, олардың мәмлекетимиз хабар майданында халал бәсекелик тийкарында хызмет алып барыўы ушын жақын келешекте мәмлекет тәрәпинен зәрүр шәрт – шәраят жаратып бериў, бул тараўдағы нызамшылық тийкарларын және де беккемлеў керек болады.

Президентимиздиң сөз хәм баспа еркинлигиниң ҳеш бир нызам менен тәртипке салыў мүмкин болмаған өзине тән тәрәплери – шығыс әдеп, парасат, миннет хәм жуўапкершилиги ҳаққындағы, халық, Ытан, ғәрезсизлик мәплери түсиниклери мазмуны ҳаққындағы пикирлери жүдә әҳмийетли болып есапланады. Себеби, биз хәмме тараўлар сыяқлы сөз хәм баспа еркинлигин тәмийинлеў, ғалаба хабар қуралларын демократияластырыў барысында да улыўма қабыл етилген халық аралық нормалар менен өзимиздиң көп мыңлық мәдений – руўхый қәдриятларымыз, халқымыздың турмыс хәм пикирлеў тәрзи бирлигине таянамыз.

Жәмийетшиликтиң бақлаўы – пуқаралық жәмийеттиң ажыралмас белгиси. Пуқаралық жәмийетин қәлиплестириўде мәмлекеттиң экономикалық тараўда, хожалық жүритиўши дизимлер, биринши нәўбетте, жеке меншик секторы хызметине араласыўды шеклеў хәмде нызамлар орынланыўы бойынша мәмлекет ҳәкимияты уйымлары үстинен жәмийетшилик бақлаўын күшейтириў менен байланыслы мәселелер айрықша әҳмийет пайда етеди.

Пуқаралық жәмийетти қәлиплестириў, алдын ала, социал – экономикалық процесслер менен байланыслы белгили мәселелерди шешиўде мәмлекет кәрханаларының ролин кемейтириў хәм бул ўазыйпаларды басқышпа – басқыш жәмийетлик бирлеспелерге өкерип барыўды нәзерде тутарды. Ел басшымыз айтқанындай, «Пуқаралық жәмийеттиң ең тийкарғы

белгиси – бул мәмлекеттиң ұазыйпа ўәкилликлерин жәмийетлик шөлкемлерге басқышпа – басқыш өткерийү арқалы пуқаралардың жәмийетлик искерлигин, сиясий мәдениятын асырыўдан ибарат».

Бундай жағдайда мәмлекет системасының искерлиги хәмме тараўларда хожалық жүритийүши субъектлер ортасында бәсеке орталығын қәлиплестирийү ушын хәм хәммеге теңдей шәрт – шәраятлар жаратыўға қаратылыўы керек. Орайлық хәм жоқары мәмлекет басқарыў мекемелери ўазыйпаларын мәмлекет хәкимиятының төменги дүзилмелерине пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына өткерип барыў хәм турмысымызды еркинлестирийүдиң әҳмийетли бағдарларынан болып есапланады.

Президент Ислам Каримов мәмлекетлик бақлаў функцияларына салыстырмалы жәмийетлик бақлаў әҳмийетлирек екени ҳаққында тоқталып, мынандай сөзлерди айтты: «Биз мәмлекеттиң бақлаў функцияларын қанша күшейтирсек, бақлаў менен шуғылланыўшы мәмлекет кәрханалары хәм уйымларын қанша көбейтирсек, әмелдарлардың зорабанлығы хәм коррупция соншелли әўиж ала береді. Соның ушын биз жәмийетлик бақлаўын хәр тәреплеме күшейтирийүге айрықша итибар бериўимиз керек» Бул дәстүрий пикирлер жәмийетлик бақлаўын жолға қойыўда үлкен әҳмийет пайда етеди.

Бүгинги күнде миллий нызамшылығымызда пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары тәрепинен 18 бағдарда жәмийетлик бақлаўын әмелге асырыў көзде тутылған. Бирақ хәзирше енгизилген жәмийетшилиқ тизими өзиниң әне сол бақлаў имканиятларынан жетерли дәрежеде пайдалана алмаятыр.

Айтып өтийү тийис, мәмлекетимизде пуқаралық жәмийетиниң мазмун – әҳмийети, хуқықый тийкарларын имкан болғанша терең үйрениў ислерине қатаң итибар қаратылмақта. Орынларда бул бағдарда илимий – әмелий семинарлар, халық аралық конференциялар, түрли оқыў курслары дүзиліп атыр. Атап айтанда, Жәхән экономикасы хәм дипломатиясы университетиндеги ЮНЕСКО ның инсан хуқықлары, демократия,

тынышлық, толерантлық хәм халық аралық хуқық кафедрасында талабаларға «Пуқаралық жәмийеттиң хуқықый тийкарлары» арнаўлы курсы бойынша сабақ берилмекте.

Мәмлекетимизде изшил, басқышпа – басқыш әмелге асырылып атырған өмирбахш реформалар бүгинги күнде халқымыз, жәмийетшилигимиз тәренинен қоллап – қуўатланбақта. Жәхән жәмийетшилиги хәм демократиялық мәмлекетлер биз танлаған раўажланыў жолын айтып өтпекте.

Бул бийкарға емес, әлбетте. Бул реформалардың дәслепки жылларында – ақ Президент Ислам Каримов тәренинен ислеп шығылған Өзбекстанның өзине сай ғәрезсиз раўажланыў жолы – өзбек модели туўры танланғаны хәм өмирде өзин толық ақлап атырғанлығының дәлийли.

§2. Өзин – өзи басқарыў уйымларының роли

Жергиликли хәкимият уйымлары хәм пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары орынлайтуғын ўазыйпалар шеңберин кеңейтириў, оларға мәмлекет ўәкиликлериниң бир бөлимин басқышпа – басқыш тапсырыў мәселеси хәзирги басқышта жәмийетимиз турмысында актуал болып турыпты. Ең әхмийетлиси, халықтың кәсип хәм қурам мәплерин толығырақ көрсетиў хәм қорғаўда мәмлекетлик емес жәмийетлик бирлеспелериниң хуқық хәм статусын асырыў тийис. «Күшли мәмлекеттен – күшли пуқаралық жәмийетке қарай» деген сиясий қурылыс дәстүриниң мазмуны әне сонда анық көзге тасланады. Әне сондай қатнас пуқаралардың өз турмысы хәм пүткил жәмийет турмысын басқарыўда хәм шөлкемлестириўде кең қатнасыў ушын имканият жаратады. Бул болса пуқаралық жәмийет принциплерине толық мас келеди¹.

¹ Каримов И.А. Биз келажегимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд.Т.:Ўзбекистон, 1999, 389-б.

Және бир әҳмийетли ўазыйпа – өзин – өзи басқарыў уйымлары, мәхәлле комитетлери хәм аўыллық пуқаралық жыйынларының роли хәмде ўәкилликлерин әмелде күшейтириў керек.²

Халқымыз тарийхында жана дәўир басланды. Биз өз раўажланыўымыздың жана басқышына қәдем қойдық. Халқымыздың тарийхий үрп – әдетлери хәм пикирлеў тәрзине муўапық, пуқаралардың өзин – өзи басқарыўдың әҳмийетли жәмийетшилиқ уйымы – мәхәллениң абройы қайта тикленди.

Елимизде мәхәлле сыяқлы өзин – өзи басқарыўшы жәмийетлик шөлкемниң өзгеше формасы әзелден бар болған хәм усы күнге дейин де сақланып қалған. Өзбеклер ушын мәхәлле жәмийет түсинигине қарағанда көбирек мәнини аңлатады. Мәхәлле себепли халықтың социаллық хәм экономикалық искерлиги жәмийетлик әҳмийет пайда етиўи, жәмийетлик қәдриятлар хұрмет қылыныўы, өз – ара қатнас принциплериниң айрықша қағыйдалары сақланып қалды хәм раўажланды. Бул болса жәмийет алдындағы миннетлеме хәм мойнындағы жуўапкершилиқ сөзсиз орынланыўының кепиллиги. Мәхәлле руўхы республикамызда жасаўшы хәрбир адам дилине сиңип кеткен¹.

Келешеги уллы Ўатанымыз - Өзбекстан Республикасында әсирлер даўамында инсанияттың уллы тараўлары әрман еткен демократиялық – хуқықый мәмлекет, әдил пуқаралық жәмийети дүзилмекте. Бул уллы мақсетти әмелге асырыў процессинде шаңарақ хәм мәхәллениң орны уллы.

Демократия дегенде, улыўмы тәризде хәммениң мәплери жолында көпшиликтиң ҳәкимияты хәм азшылықтың қәлеўин хұрмет қылыў түсиниледи². Кең анализ етилгенде болса демократия – халықтың өз еркинлиги хәм ғәрезсизлигине қараслары, хәр бир шахс мәплери хәм

² Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир.Т.:Ўзбекистон, 2005, 96-б.

¹ Каримов И.А. Ватан саждоғоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд.Т.:Ўзбекистон, 1996, 271-б.

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққийет йўлида. 6-жилд.Т.: Ўзбекистон, 1998, 156-б.

ҳуқықлары түрли ыызамсыз ҳәрекетлерден қорғаў, пуқаралардың өзин – өзи басқарыў формасы екенлиги белгили болады.

Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў мәселеси демократияның ажыралмас бөлими, себеби ол ҳәкимиятты әмелге асырыў менен тығыз байланыслы. Биз ушын пуқаралық жәмийет – социаллық мәкан. Бул маканда ыызам үстинлиги болып, ол инсанның өзин – өзи жетилистириўге тосқынлық етпейди, керисинше жәрдем береди. Шахс мәплери, оның ҳуқық хәм еркинликлери толық әмелге асыўына жәрдемлеседи. Усы ўақытта бул мәканда басқа адамлардың ҳуқық хәм еркинликлери кесмитилиўине жол қойылмайды. Яғный, еркинлик хәм ыызамға бойсыныў қағыйдасы бир ўақыттың өзинде әмел қылады, бир – бирин толықтырады хәм бир - бирин белгилеп береди. Хәкимият уйымларының демократиялық мазмуны көп тәрәплеме мәмлекетти басқарыўда пуқаралардың қатнасыў мәселеси қаншелли шешилгени менен белгилениўи мәлим.

Сиясий ой – пикирде, жәмийет хәм мәмлекет хызметкерлери искерлигинде жаңаша социаллық умытылыўлар, формалар пайда болып атырғаны демократияның турмысымыздан барған сайын беккемрек орын алып атырғанлығының дәлийли.

Өзбекстан Республикасының 1999 – жыл 14 – апрелде жаңа баспада қабыл етилген «Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлар ҳаққында» ғы ыызам жәмийетти демократияластырыў, сиясий процесслерди еркинлестириў, пуқаралық жәмийетти қурыўда инсан ҳуқық хәм еркинликлерин тәмийинлеўди әҳмийетли фактор болып хызмет етеди. Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў органлары тек ғана жергиликли әҳмийетке байланыслы болып қалмастан, бәлки Орайдағы басқарыў ўәкилликлерин басқышпа – басқыш төмен бөлимлерине берий хәм орынлардағы хәкимиятты шөлкемлестириўде да ғәрезсиз қатнасады. Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары жергиликли мәмлекет хәкимияты уйымлары тизимине кирмейди хәм тийисли аймақта ыызамда белгиленген ўәкилликлерди әмелге асырады.

Бул тараўдағы мәмлекетлик сиясаты экономикалық хәм жәмийетлик раўажланған демократиялық мәмлекетти қурыўдың әҳмийетли шәрти болған, пуқаралардың өзін – өзи басқарыўды раўажлантырыў хәм оның хызметиниң унамлылығын асырыў сыяқлы жоқары адамгершиликли мақсетлерге қаратыған. Бул мақсетке ерисиў ушын бул сиясат төмендегише бағдарланған болыўы керек:

- Пуқаралардың өзін – өзи басқарыўда пуқаралардың конституциялық хуқықлары әмелге асырылыўын тәмийнлеў;

- Пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымларының конституциялық ўәкилликлерин әмелге асырыў ушын шәраятлар жаратып бериў;

- Пуқаралардың өзін – өзи басқарыўдың мәмлекетлик кепилликлерин тәмийнлеў;

Пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымларының әҳмийетли хызмет көрсетиў – жәмийетти реформалаў процессине халықтың кең қаталамларының усыныс берилиўи хәмде халқымыздың үлкен интеллектуал хәм руўхый раўажланыўды мүмкин болғанша көбирек қамтыў имканиятын береді.

Бүгинги күнде пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымларысыз мәмлекетлик емес шөлкемлери хәм жәмийетлик бирлеспелериниң бирдей дизимин хәмде хуқықый пуқаралық жәмийетти қурыўды көз алдымызға келтирип болмайды. Халықтың өз усыныс берилиўи менен қурылған пуқаралар жыйынлары – жергиликли өзін – өзи басқарыўдың жәхән әмелиятында уқсасы болмаған миллий формасы болып есапланады.¹

Мәмлекет қурылысы хәм пуқаралық жәмийетин қәлиплестириў процесслерин еркинлестириў мәселеси хәм хәзирги басқышта үлкен әҳмийет пайда етеди. Бул бағдардағы тийкарғы ўазыйпалар хәкимияттың хәмме тармақларының бир – биринен барлық халда ис жүритиў принциплерин беккемлеў. Хәкимият ўәкилликлерин мәмлекетлик емес хәм жәмийетлик

¹ Халилов Э.Х. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг жамият хәётидаги нуфузининг ошиб бориши тўғрисида. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бўлажак сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишга бағишланган республика семинар-кенгашининг материаллари.Т.: 2001, 5-6.

бирлеспелерге, пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымларына басқышпа – басқыш өткерип барыў, олардың хақ – ҳуқықларын ҳәм еркинликлерин қорғаўды күшейтириўден ибарат.

Пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымлары пуқаралардың ҳуқық ҳәм еркинликлерин толық ҳәмде унамлы әмелге асырылыўы ушын, турақлы ҳуқықый режимин тәмийинлеў ушын бақлаў алып барады.

Пүткил мәмлекет ҳәкимияты уйымлары исиниң өнимдарлығын сақлап қалған ҳалда, ҳәкимият ўәкилликлериниң бир бөлимин орай ыхтиярынан азат етиў, оларды аймақларға, жергиликли ҳәкимият уйымларына алып барыў бүгинги күнде турмыслық зәрүриятқа айланып бармақта.

Өз гезегинде, мәмлекет ҳәкимияты жергиликли уйымлары жаңа шәраятларда өз ҳәкимият ўәкилликлери ҳәмде ўазыйпаларының бир бөлимин пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымларына тапсырыў жолы менен олардың ролин күшейтириў ҳәм абырай – итибарын бекемлеў имканиятына ийе болмақта.

Ҳәкимиятты орайдан әсте – ақырын орынларға узатыў принциплерине тийкарланған, жергиликли әҳмийетке тийисли мәселелерди шешиўде ғәрезсизликке ийе пуқаралардың өзін – өзи басқарыўы жергиликли ҳәм улыўма мәмлекетлик мәплериниң араласыўы ҳәмде социаллық – экономикалық потенциалының пайдалы әмелге асырылыўына жәрдемлеседи.

Өзбекстан Республикасы сиясий – ҳуқықый системасын реформалаў ҳәм еркинлестириў шәраятында мәмлекетлик басқарыў аппаратынын изертлеў мәселелери раўажланыўында тек ғана илимий емес бәлки социаллық әҳмийетке ийе принциплердин де тийисли екенлигин айрықша белгилеп өтиў керек¹.

Сол себепли жүдә әҳмийетли социаллық машқалаларды шешиўде пуқаралардың өзін – өзи басқарыў уйымлары ролин буннан былай да пүткил шаралар менен асырыў, оларды зәрүр метериаллық қураллар менен исенимли дәрежеде бекемлеў талап етилмекте. Мәмлекет усы әҳмийетли социаллық

¹ Бойдадаев М. Бошқарув тизими. Қонун ҳимоясида», 3(75)-сон, 2002, 10-бет.

мәселени шешиўде пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына пүткил шаралар менен жәрдем бериўи керек. Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў ўәкилликлери анық беккемленип қойылғаны менен ажыралып турады, онда халықтың, пуқаралар өзин - өзи басқарыў уйымларының жергиликли әҳмийетке ийе мәселелерин унамлы шешиўге қаратылған ҳәрекетлери барлық ўақытта көзге тасланып турады.

Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларының ўәкилликлерин еки топарға ажыратыў мүмкин:

1. Пуқаралар өзин – өзи басқарыў уйымларының «жеке» ўәкилликлери, яғный мәмлекет тәрәпинен кепиллик берилген ҳәм халықтың жергиликли әҳмийетке ийе мәселелерин ғәрезсиз шешиўди тәмийинлейтуғын ўәкилликлер.

2. Пуқаралар өзин – өзи басқарыў уйымларына өткерилиўи мүмкин болған мәмлекеттиң айрықша ўәкилликлери.

Пуқаралар өзин – өзи басқарыў уйымларының хуқықый статусы төмендеги қәсийетлерге ийе:

Бириншиден, пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары мәмлекет ҳәкимияты дизимине кирмейтуғынлығы;

Екиниден, пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымларына мәмлекеттиң айырым бир ўәкилликлерин өткерийўде, олар мәмлекет ўазыйпаларын орынлаўда қатнасыўлары мүмкин ҳәм олардың усы искерликлери мәмлекет қадағалаўы астында болады.

Пуқаралық жәмийетин қурыў бир қанша ўәкилликли ўазыйпаларды мәмлекеттен жергиликли жергиликли ҳәкимият уйымларына, жәмийетлик бирлеспелерге ҳәм пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына басқышпа – басқыш тапсырыўды көзде тутарды.

Қалған бәрше ўазыйпалар ҳәм айнықса, биринши нәўбетте, базар реформаларын әмелге асырыў, исбилерменликти хошаметлеў, жеке меншик мүлкти раўажландырыў, халықты ис пенен тәмийинлеў, тутыныўшылар базарын толтырыў, социаллық инфрадүзилмени раўажландырыў,

адамлардың материаллық турақлылығын асырыў, халықты күшли социаллық қорғаў мәселелери жергиликли ҳәкимият уйымлары хәмде пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары тәрәпинен шешилиўи керек. Өне усы жол менен биз пуқаралық жәмийеттиң бекем тийкарларын орнатыўымыз мүмкин.

Нызам көз – қарасынан алып қарағанда, жергиликли уйымлар, яғный нызамлар қабыл етилгенше, пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары хәм хәр тәрәплеме де усундай ўәкилликлерге ийе болды. Енди ең әҳмийетли ўазыйпа өне сол ўәкилликлерди әмелге асырыўдың тәсиршең механизмин жаратыў.

Ўәкилликлердиң орайлық мәмлекет ҳәкимияты уйымларынан төменги басқарыў уйымларына басқышпа – басқыш өткерий мәмлекет басқарыўының ықшам хәм нәтийжели формасын жаратыўды тәмийинлеў, жергиликли басқарыў уйымлары искерлигинде анықлықты асырған ҳалда, мәмлекет хәм жәмийет арасында өз – ара жақын байланысты жаратыў зәрүр. Соның менен бирге, мәлим бир ўәкилликлерди орайдан орынларға өткерий мақсет емес, бәлки халыққа хызмет көрсетиўдиң нәтийжели, арзан хәм тәсиршең усылларын жаратыў куралы сыпатында қаралыўы зәрүр.

Өзбекстан Республикасы Конституциясы хәм «Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары ҳаққында» ғы нызамда пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына мәмлекеттиң айрықша ўәкилликлерин өткерий процессин, оның атқарыў хәм финанс хәмде материаллық қаржылары. Соның менен бирге, олардың атқарыўы үстинен бақлаў тәртиптери жоқ. Бундай пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына мәмлекеттиң айрықша ўәкилликлерин өткерий тәртибин белгилеўши тийкарғы принциптерди белгилеў зәрүрлиги пайда болмақта. Бул пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымлары ғәрезсизлигиниң Конституциялық кепилликлерин тәмийинлейди.

Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына мәмлекеттиң айрықша ўәкилликлерин өткерий төмендеги принциптер тийкарында әмелге асырылыўы мақсетке муўапық:

- **Нызамшылық**
- **мәмлекет ўәкилликлерин өткерийўдиң социал – экономикалық жақтан тийкарланыўы,**
- **тапсырылып атырған мәмлекет ўәкилликлериниң материаллық хәм финанслық жақтан тәмийинлениўи,**
- **өткерилген мәмлекет ўәкилликлериниң әмелге асырылыўы үстинен бақлаў орнатыўы.**

Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына мәмлекеттиң айрықша ўәкилликлерин өткерийў мәселесин шешиўде пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларының шөлкемлестириўши, кадр, мағлыўмат топлаў, финанслық хәм басқа имканиятлар инабатқа алыныўы лазым. Пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына мәмлекеттиң ўәкилликлерин өткерийў мәмлекет хәкимияты ўәкиллигине тийисли болған, соның менен бирге Өзбекстан Республикасы аймақлық бирлик, Конституциясы хәм нызамлар үстинлигин бузыўшы хәмде пуқаралардың өзин- өзи басқарыў уйымлары. Юридикалық шахслар хәм пуқаралар еркинлиги хуқықларының аяқ асты етилиўине алып келетуғын басқа мәмлекет ўәкилликлерин өткерийўине жол қойылмайды.

Базы бир алымлардың пикиринше, белгиленген нызамды ўәкилликлерди өткерийўдиң улыўма тәртиби, өзгешеликлерин шәртнама белгилеў керек екен. Бул ўәкилликлерди өткерийў мәселесине¹ пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларының экономикалық хәм социаллық раўажланыў дәрежеси хәм басқа өзгешеликлерин инабатқа алған халда жантасыў имканын берер екен. Айтар болсақ, ўәкилликлеридиң хәр тәрәплеме хәм хәр қыйлы өзгешеликлерин итибарға алып, мәмлекет хәкимияты уйымлары тәрәпинен пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына, нызамға тийкарланып, хәр бир хәкимият бөлиминиң өзи хәмде

¹ Кудлинский М. Теоритические проблемы органов местного самоуправления в РФ//Информ. Бюллет. Текущего законодательства. 1998. №4. 11-15 б.

биргеликте жүритилип атырған мәселелер жүзесинен өткізилиў мүмкин болған мәмлекет ўәкилликлериниң анық дизимин белгилеп болмайды.

Мәмлекет ўазыйпаларын қайсы бирин пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына өткерийү мүмкин, қайсы бирин өз – ара шешиў лазым екенлигин анықлап алыў қурамалы мәселе. Соның ушын жергиликли әҳмийетке, яғный пуқаралардың күнделикли мүтәжликлерин әмелге асырыў мене байланыслы ўәкилликлерди ғана өзин – өзи басқарыў мекемелерине өткерийүди ыызамда белгилеў мақсетке муўапық болар еди. Белгили мәселелерди ыызамда қарар таптырыў мәмлекеттиң айрықша ўәкилликлерин пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымларына өткерийүди ыызамда белгилеў мақсетке муўапық болар еди. Бул мәселелерди ыызамда көрсетиў мәмлекеттиң айрықша ўәкилликлерин пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымларына өткерийүдин ҳуқықый имканиятларын жаратады.

Хәзирги ўақытта, социаллық жақтан, мәмлекетимиз келешеги көз – қарасынан қарағанда, мәхәллениң ең демократиялық басқарыў усылы хәм дизими сыпатында орны хәм тәсири мәмлекет уйымларына қарағанда күшейип хәм кеңейип барыўы, турмысымыздағы әҳмийети барған сайын өсип барыўы тәбийй.

Сол себепли елимизде мәхәлле тизимин және де раўажландырыўға айрықша итибар берилмекте. Өзин – өзи басқарыўдың халқымызға тийисли өзгеше усылы болған мәхәлле жәмийетшилиқ қадағалаўы институтын шөлкемлестириўде хәм сондай имканиятларға ийе болып, биз олардан еле берин толық пайдалана алғанымыз жоқ. Бул бойынша, өз – өзинен көп ислеўимиз керек.

Мәхәллениң пуқаралардың өзин – өзи басқарыў уйымы сыпатындағы роли хәм әҳмийетин асырыў, миллий қәдрият хәм дәстүрлерди, өз – ара мийрим сезимлерин беккемлеўдеги абырайын көтериў, бул система арқалы халықты материаллық хәм руўхый жақтан қоллап – қуўатлаўды және де күшейтириў керек.

Бизлардин арзу – арманларымыз, интилийлеримиз ҳаммеге белгили халқымыздың еркин, турақлы турмысына кепиллик беретугын, инсан хуқықларын үстем қәдрият сыпатында белгилейтуғын демократиялық хуқықый мәмлекет, пуқаралық жәмийетти қурыў¹.

Бүгин жәмийетимизди демократияластырыў, социаллық бағдарланған, раўажланған базар экономикасына ийе болған пуқаралық мәмлекетти қурыў жолынан және де алға хәм және де турақлырақ барыўымызды турмыстың өзи белгилеп бермекте.

§3. Сиясий партиялардың пуқаралық жәмийетте тутқан роли

Мәмлекет уйымларының пуқаралар мәпи хәм мүтәжликлери, хуқық хәм еркинликлери үстинлигин итибарға алған ҳалда қарарлар қабыл етиўи демократия талабы. Сиясий қарарлар қабыл етиўде пуқаралар алдындағы жуўапкершиликке турақлы әмел қылыў, олардың актив болыўы ушын зәрүр шәрт – шәраятлар жаратыў, қабыл етилген қарарларда хәмме социаллық қатламлар мәплериниң сәўлелениўи – булар пуқаралық жәмийеттиң әҳмийетли белгиси.

Мәмлекет әҳмийетине тийисли қарар қабыл етиў – аңлап жетилген хәм тәбийий рәўиште пайда болған стратегиялардың конкрет усыллары хәм изшил рәсмийлесиўи болып, олар қабыл етиўди көзде тутылған қарарлардан күтилген нәтийжелер, олардың шөлкемлестириўши бирлиги хәм бул қарарларды қабыл етиў техникасын да қамрап алады.

Әлбетте, мәмлекет қарарларын қабыл етиў характери басқарыў формасына да байланыслы. Демократиялық жәмийетте хуқимет көпшилиқ ҳалларда жәмийет мәплеринен келип шығып сиясий қарарлар қабыл етеди.

Мәмлекетимиз Президенти И.А.Каримов мәмлекет қарарларын қабыл етиўдин демократиялық принциплерине тийқарланып, мәмлекет социал – экономикалық турмысындағы аўхалын төмендегише атап өткен еди: «Халқымыздың сиясий активлиги екенлиги қайта – қайта айтыўға туўры

¹ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд.Т.: Ўзбекистон, 2001, 387-б.

келмекте. Тән алыўымыз керек: ески қалдықлардан толық қутыла алмаймыз. Хәмме әхмийетли қарарлар жоқарыдан қабыл етилип, бизлерди бар жоғы исениўши атқарыўшыларға, арсында ойланбай қабыл етилген қарарлар қурбанына айлантырған хәкимшилик – буйрықпазлық, совет дүзими иллетлеринен айырылыўымыз қыйын болып атыр. Сиясий мәдениетти раўажландырыў керек. Адамлар хәкимият қарарлары қандай қабыл етилиўин, олардың атқарылыўы қандай қадағаланып баратырғанлығын билиўи, бул қарарларды таярлаў хәм әмелге асырыўда актив қатнасыўлары керек. Басқаша айтқанда, жәмийет орайда хәм орынларда сайланған хәкимият өз тәғдирин қай тәризде шешилип атырғаны, олардың раўажланыўын қай тәризде белгиленип атырғанлығынан хабардар болып турыўлары керек. Хәр бир инсан жәмийеттеги өз орнын билиўи, өзин жәмийеттиң ажыралмас буўыны деп билиўи керек».

Хақыйқатында да, пуқаралық жәмийетти қурыў процессинде мәмлекет қараларының халықшыл болыўы, бул қаралардың мәмлекет хәм жәмийет турмысының турақлылығына тәсири пуқаралардың активлиги хәм сиясий процесслерде кең қатнасыўшылығына байланыслы болады. Пуқаралар активлиги болса олар әмел болған социаллық қатлам өз мәплерин хәм мүтәжликлерин қаншелли тәсирлеп билиўине байланыслы экени да айны хақыйқат. Белгилеп өтиў керек, социаллық қатлам хәм топарлар мәплерин қәлиплестириў, оларды интеграциялаў хәм қарарлар қабыл етиўге актив усыныў пуқаралақ жәмийети институтлары тәрәпинен әмелге асырылады. Бул институтлар ишинде ең активи, сиясий мәплерин билдириў хәм өткизе алыў хуқықлары хәм имканиятларына ийе болғаны – сиясий партиялар болып табылады. Соның ушын да Президент И.А.Каримов сиясий партиялардың жәмийетти демократияластырыў тараўындағы әхмийетли ўазыйпасы сыпатында төмендеги пикирлерди билдиреди: «..сиясий партиялар хәм пуқаралық институтларының мәмлекет әхмийетине тийисли ең зәрүр болған қарарларды қабыл етиўдеги роли хәм тәсирин түштен күшейтириў керек», сондай – ақ «усы мүнәсебет пенен партиялар халық

ортасында абырой – итибар қолға киритиў мақсетинде изшил ис алып барыўы, сиясий тәжрийбе арттырыўы, сиясий жетикликке интилиўи хәм ең әхмийетлиси, финанслық ғәрезсизликке ерисиў, жәмийетте өз орнын табыў хәм өзиниң турақлы сайлаўшыларына таяныў ушын актив хәрекет етиўи керек. Дәстүри хәм бағдарларына қарамастан хәмме партияларымыз мине усындай жолды басып өтиўлери керек»¹.

Бул орында Президент И.А.Каримов пуқаралық жәмийетке тән болған сиясий партиялар хәм олардың хуқықый мәмлекетти қәлиплестириў барысындағы орнын раўажландырыў ўазыйпасын қоймақта. Себеби, демократиялық принциптер тийкарында ис алып барыўшы сиясий партиялардың қатнасыўысыз ўәкиллик демократиясы искерлигин тәмийинлеў, жәмийеттиң хақықый мәплерин нызамлар хәм мәмлекет қараларында көрсетиў қыйын.

Мәмлекетте сиясий партиялар искерлигин күшейтириў раўажланған демократиялық мәмлекеттер тәжрийбеси хәм миллий қәдриятларымыздың биригиўи тийкарында алып барыўды талап етеди. Бул орында демократиялық қәдриятларға тийкарланған сиясий партиялар белги хәм сыпатларын тереңрек қабыл етиў зәрүрлигин жүзеге шығарады.

Пуқаралық жәмийетти қурыўдың дәслепки басқышларында түрли класслардың интеграцияланыўы, сондай – ақ, бул процесслерге унамлы тәсир көрсеткен мүлкдарлар қатламының кеңейип барыўы менен топар мәплерин сиясий кеңликлерде көрсетиў зәрүрлиги заманагөй сиясий партиялар қәлиплесиўин белгилеп берген еди. Бул дәўирдеги партиялар түрли социаллық топар хәм класслардың сиясий мәплерин көрсетип әсте – ақырын ғәрезсиз институтларға айланып барды. Айнықса сайлаў институтларының хәкимият ўәкилликлерин қәлиплестириў механизми сыпатындағы орнының асып барыўы сиясий партиялардың және де раўажланыўына түртки берди. Демократиялық қәдриятлар жәмийет

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.:Ўзбекистон, 2005, 39-40-бетлар.

турмысының түрлі тарауларында кәлиплесип барыуы, пуқаралық жәмийети институтларының орны хәм әхмийети да раўажланып барды.

Шығыс сиясатшы алымларының айтыуы бойынша, «Сиясий партиялар – рәсми́й институтласқан хәм мәмлекет хәкимияты хәм басқарыу системасы үстинен бақлау үшін гүресте қатнасыу мақсетлерине функционал кәнийгелескен бирлеспе». Бул мәселени изертлеген танықлы алым Ж.Сартори партиялар искерлигине тийисли төмендеги анықлықты кириткен еди: «Сайлауларда қатнасыушы хәм оның нәтийжесинде өз талабаларын мәмлекет уйымларына өткере алыуы мүмкин болған хәр қандай сиясий топар – бул партия». ХХ әсирдиң соңында Ж.Дапаламба хәм Ж.Андерсонның «Басқарыу хәм сиясат энциклопедиясы» мийнетинде төмендеги түсиндирме келтирилген: «Партия рәсми́й статусқа ийе болыу хәм рәсми́й шөлкем болыуы менен байланысly, орайды шеттеги орынлар менен байланыстырыушы хәм мәмлекет уйымларына өз талабаларын сайлаулар жәрдемінде өткериу имканиятына ийе болған хәр қандай топар»¹.

Белгили болғанындай жәмийеттиң пайда болыу зәрүрлиги алдын ала, инсан хуқық хәм еркинликлерин қорғау хәм олардың турмысында беккем хәм ғәрезсиз әмел қылыуын шөлкемлестириу менен байланысly. Сол мәнисте, хәр қандай сиясий институт функциялары хәм олардың хызмет көрсетиу шеңбери пуқаралар мәплери тийкарында қабыл етилген ыызамлар хәм қарарлар менен шегараланған болыуы керек. Демек, сиясий институтлардың хызмет көрсетиуи пуқаралардың қәлеуи тийкарында кешиуи зәрүр. Әне сол зәрүрликтен келип шығып, пуқаралық жәмийетти қурыу процесслериндеги сиясий партиялардың орнын олардың мәмлекет хәм жәмийеттеги функциялары белгилейди.

Бүгинги күнге келип демократиялық характерге ийе болған сиясий партиялардың тийкарғы функциялары төмендегилерден ибарат:

- айрықша алынған пуқаралар, социаллық қатлам хәм топарлар мәплерин бирлестирип, оларды сиясий мәплер дәрежесине көтериу;

¹ Қирғизбоек М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафуқаралар, маданиятлар.Т.:Шарқ, 30-32-бетлар.

- таянатуғын социаллық қатламлар үәкилликлерин сиясий дизимде көрсетиў, түрли қатлам хәм топарлардың сиясий мақсетлерин бир дизимге келтириў хәм мәмлекет қарарларын қабыл етиўде жүзеге шығарыў;

- хәкимиятты сайлаўлар жәрдемінде қәлиплестириў процессінде актив қатнасыў;

- мәмлекет қарарларын лигитимлестириў, олардың жәмийет тәрәпинен қабыл етилиўин тәмийинлеў;

- түрли дәрежедеги сайлаўлар жәрдемінде басқарыўшы кадрларының пуқаралар тәрәпинен белгилениўи, олардың халық пенен ислей алыў тәжрийбесине ийе болыўына көмеклесиў;

- төмен шөлкемлер дәстүрлери, партиялық мәжилислер жуўмақлары, ғалаба хабар қуралларындағы актив қатнасы арқалы жәмийетшилик пикирин қәлиплестириў;

- пуқаралардың сиясий санасын қәлиплестириў хәм сиясий мәденияты раўажланыўы ушын социаллық – сиясий орталық жаратыўға, олардың сиясат майданына шығыўына, яғный сиясий тәрәптен социалласыўына жәрдемлесиў;

- пуқаралардың сиясий мәплерин уғынластырыў, оларды партиялық шеңберге топлап, сиясий процесслерге бағдарлаў, сондай – ақ пуқаралардың бул процессте актив қатнасанлығы ушын хошаметлеў;

- демократиялық сайлаўларда сайланған өз үәкиллери, түрли дәрежедеги депутатлар, түрли лаўазымларды ийелеген партияласлары, сондай – ақ, партиялық фракциялары арқалы өзлериниң турақлы дәстүрлерин әмелге асырыў, халықтың көпшилигин ийелеген мақсетлеринде парламент хәм хүкиметке тәсир көрсетиў;

- сиясий мақсетлерин «мәмлекет қәлеўи» менен бирлестириў, жәмийетти раўажландырыўға тийисли дәстүрлерин ямаса оның айырым бағдарларын социаллық – сиясий хәм экономикалық турмысқа еңгизиў;

- халық пенен мәмлекет уйымлары ортасындағы байланыслар хәм қатнасықларды турақлы түрде тәмийинлеп турыў. Сайлаўшылардың сиясий

кейпийатын тезлик пенен аңлаў, реформаларды тереңлестириў дәўиринде социаллық қатламлардың тәқрар топарласыў хәм оларды қатлам болып қәлиплесиў процессинде өзгериўшең пуқаралардың мәплери, зәрүрликлери реформаларын, тилеклерин өз ўақтында аңлап алыў хәм партияның мәмлекет уйымларындағы ўәкиллерине жеткерип турыў, сол ўақытта мәмлекет уйымларының қарарлар қабыл етиў, оларда қосыша хәм өзгерислер киритиў процессиниң тәбийй рәўиште кешиўин тәмийинлеў¹.

Улыўма қабыл етилген қағыйдалардан бири, сиясий партиялар мәмлекеттиң ишки хәм сыртқы сиясатын ислеп шығыў, қәлиплестириў хәм әмелге асырыўда туўрыдын – туўры хәм анық қатнасады. Сайлаўларда жеңген партиялар өзлериниң жоқары уйымлары, парламент функциялары жәрдеминде мәмлекетлик қарарларды қабыл етиў хәм оларды әмелиятта қолланыў процесслеринде қатнасады. Оппозицион партиялар болса ҳүкимет қарарларына айланыўы мүмкин болған турақлы қарарлар жойбарын ислеп шығарады хәм алға сүреди. Сол тәризде партиялар сиясий қарарларды қабыл етиў процессине актив тәсир көрсетиў имканиятына ийе болады. Әлбетте, сиясий партиялар халықтың түрли қатламларының сиясий мәплерин көрсетип ғана қоймастан, бәлки бул мәплерди қәлиплестириўде хәм туўрыдан – туўры актив қатнасады. Себеби партия олардың сиясий көз – қарасларын қәлиплестириў менен шуғылланбаса, пуқараларда сиясатқа қарата анық көрсетилмегенлиги, топарлық мәплери дәрежесине көтерилмейтуғынлығы анық. Буның үстине, бул сыяқлы жағдайларда сиясий мәплерде топарбазлық, ҳәкимият таласыўға болған урыныўлар үстинлик етип, олар шау – шыў, миш – миш сыяқлы бузғыншылық иллетлери сыпатында шығыўы мүмкин. Сол мәнисте, партиялардың пуқаралар ортасында сиясий мәплер қәлиплесиўи сиясий мәденият талаплары

¹ Қирғизбоев М. Сиёсий партиялар нега фаоллашмаяпти? «Хуррият», 1999, 28 июль-3 август

² Хожагелдиев А.У. Политические институты Республики Узбекистан в условиях формирования гражданского общества. ҚМУ Хабаршысы. №1. 2009.

шеңберинде кешиўин айтыўшы жәмийетлик бирлеспеси сыпатында ўазыйпасы айрықша әҳмийет пайда етеди.

Сол менен бирге, партиялар пуқаралық жәмийетти ҳәм мәмлекет мәплерин бирлестириўши жалғыз күш². Демек, күшли партиялар мәмлекетти күшсизлентирмей, керисинше, олар сиясий процесслердиң жәмийетшилик бақлаўы астында кешиўин тәмийинлеўге жәрдемлеседи, мәмлекетти жәмийеттиң түрли социаллық топар ҳәм қатламлары менен байланыстырып, олар ортасындағы теңликти күшейтиреді. Керисинше, демократиялық мәмлекетлер тәжрийбесинен белгили болғанындай, партиялардың әззилиги мәмлекет уйымларының әззилигине себеп болыўы мүмкин.

Сиясий партиялар жәмийетлик бирлеспелер менен беккем байланыста болғанлығы себепли, олардың улыўма мақсетлери дәслеп орынлардағы пуқаралар менен сөйлесиўлерде қәлиплеседи. Қалаберсе, партиялардың бир – бири менен бәсеке себепли ҳәм улыўма мәплер ҳәр қандай топарлар ҳәм лаўазымлардан (олар қаншелли үлкен лаўазымларды ийелеўине қарамастан) жоқары қойылады. Сол себепли өз ўәкилликлерин тийқарсыз түрде күшейтириўге интилген мәнсапдарлар искерлигине анық шегара қойылады. Сиясий партиялардың өз искерлигин демократиялық принциплер тийқарында орынланыўының кепиллиги, бул – олардың мәмлекет уйымларының ғәрезсизлиги. Партия өзиниң басқарыў кадрларын қәлиплестириўде, депутатлыққа талабанлар көрсетиўде, нызам ҳәм дәстүрге тийисли хўжетлерин ислеп шығыўда толық ғәрезсиз болыўы керек.

Айнықса, партия жетекшилерин альтернативлик тийқарда сайлап, олардың талабанларын төменнен көрсетилиўи партияның ғәрезсиз институт сыпатында хызмет көрсетиўиниң кепили болып есапланады. Өзбекстан Республикасы Конституциясының 58 – статьясында хуқықый мәмлекет принциплеринен келип шыққан, сиясий партияны жәмийет институты ҳәм жәмийетлик бирлеспелери сыпатында мәмлекет уйымлары ҳәм лаўазымлы шахслардан ғәрезсиз болыўы беккемленип қойылған¹. Әне сол хуқықый

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон» 2008.

норманың турмысқа еңгизилиў механизмлери исплеп шығыў хәм оны әмелге асырыў партиялардың жәмийеттеги орнын раўажландырыў тийкарларынан бири болып есапланады.

Партиялардың сиясий гүреси хәм тек ғана электорат арқалы ғана әмелге асырылыўы лазым. Улыўма, хәр бир партия өз дәстүри хәм мақсетлерине ийе болып, олар партия искерлиги хәм ишки турмыстың ажыралмас буўыны. Сиясий партиялар бир – бирине бәсекесиз жасай алмайды. Себеби, партия өз ўазыйпасын толық орынлаўы ушын оған бәсекеде болған партияның да болыўы белгиленеди. Партиялар тек ғана өз – ара бәсекеде ғана раўажлана алады. Партияның партия сыпатындағы күшин тәмийинлеўши күш – оның өз – ара бәсекеге жуўап бере алыўы, өз – ара бәсекесиз партия тек ғана жекке хўкманлық орталығында ғана хызмет көрсетиўи мүмкин.

Бәсекениң және бир унамлы тәрәпи, партиялар сайлаўларда жеңиске ерискен ўақытта басқарыўды демократиялық тийкарда әмелге асырыў ушын интиледи. Болмаса оған оппозицион партияға хәкимиятты шөлкемлестириўди тапсырып қойыў қәўпи туўылады. Жәмийеттиң көретуғын пайдасы оппозицион партиялардың түрли раўажланыў дәстүрлери хәм олар ортасындағы тартыс тийкарында мәмлекет әхмийетке мас қарарлар қабыл етиў процесси анықласады.

Пуқаралық жәмийетти хәм хуқықый мәмлекетте сиясий партиялардың әхмийетке ийе болыўы, мәмлекет хәм жәмийет искерлигин шөлкемлестириўде олардың тәкирарланбас орны ҳаққында Президент И.А.Каримов төмендеги пикирлерин билдирген еди: «Жәмийетти демократияластырыў процесси сиясий институтлар, партиялар, мәмлекетлик емес хәм жәмийетлик бирлеспелерди беккемлеў хәм раўажландырыў менен тиккелей байланыслы. Бул гәп алдын ала, партиялар мәселесине тийисли. Сиясий партиялар хәм хәрәкетлер мәмлекетимиздиң сиясий, экономикалық, руўхый турмысынан мүнәсип орын ала алмаятырғаны ҳаққында көп айтылмақта. Айтыў керек, бул критика орынлы. Сиясий партиялар,

жәмийетлик бирлеспелер ҳәкимият тизимлерине, алдын ала, ҳәкимияттың сайлап алынып атырған уйымларынан орын алыуы ушын гүресер екен, анык мақсетлери, ҳәрекет дәстүрлери болыуы керек. Себеби бул дәстүрлердин әмелге асырылыуы мәмлекеттеги унамлы өзгерислерге берекетли тәсир етсин.

Буның ушын, алдын ала, партия жетекшилери де, олардың тәрәпдарлары да не ушын хәм неге қарсы гүресип атырғанлықларын анык көз алдына келтириулери керек. Хәмме демократиялық мәмлекетлерде болғанындай, бизлерде да партиялардың өз – ара гүреси, идея хәм қарасларының бәсекелиги, керек болса, сайлаушылар дауысы ушын гүрес болыуы тәбий. Әлбетте, бул гүрес мәмлекетте қабыл етилген конституциялық – ҳуқықый нормалар хәм нызамшылық тәртип – қағыйдалары шеңберинде алып барылыуы керек»¹.

Мәмлекет әҳмийетине тийисли қарарларды қабыл етиуде пуқаралық жәмийети институтлары да әҳмийетли орында турады. Пуқаралық институтлары, яғный жәмийетшилиқ хәм мәмлекетлик емес шөлкемлери тарийхтан жәмийеттиң өзін – өзи басқарыуын тәмийинлеу мүтәжлиги тийқарында пайда болған. ХХ әсирдин орталарына келип мәмлекетлик емес шөлкемлер пуқаралық жәмийетиниң тийқарғы институтына айланды.

Жәмийетлик хәм мәмлекетлик емес шөлкемлер ҳаққында түсиникке ийе болыу ушын, әўеле, «социаллық мәплер» түсинигин аңлау талап етиледі. Себеби, социал – сиясий мүнәсебетлерде мәплер дизимин толық есапқа алыу, түрли қатлам хәм топарлардың сиясий кейпиятлары, мүтәж хәм мәплерин бирлестириу, олардың қандырылыу дәрежеси пуқаралық жәмийетиниң қурамаласып барыуы менен байланыслы процесс.

Гәп сонда, демократиялық мәмлекетлерде ҳүкимет айрықша алынған пуқараларға қарата олар мүнәсип болған социал топарлар қуралында тәсир көрсетеди. Бул топарларды бирлесиуге, ҳәрекет қылыуға ийтермелеуши күш бул – олардың мәпи. Пуқаралардың белгили тайпаға, топарға тийислигинен

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. –Т.:Ўзбекистон, 1999, 15-17 бетлар.

келип шығып, олардың пуқаралық институттарына бирлесиўи жүз береді. Өне сондай топарлар тәсири социал дүзилмелер қәлеўин көрсетеді. Бундай топарлар мәплерин хуқимет барлық ўақытта инабатқа алыўын талап етеді.

Пуқаралық институтлары жәмийетте бар болған мәплерди қамрап алып, оларды сәўлелендиргенде ғана, гөзленген мақсетлерине ерисиўи мүмкин.

Жәмийетте ҳәр түрли, соннан, экономикалық, социал, сиясий, руўхый, миллий, идеологиялық, мәдений, экологиялық, аймақлық сондай – ақ және басқа тараўларға тийисли мәплер бар.

Мәплер топарлары, яғный, белгили топар хәм тайпалар мақсетлерин сәўлелендиретуғын, реал тәсирге ийе болған саламат күшлер өне сол мәплердиң сәўлелендириўшиси сыпатында пайда болады хәм ис жүритеді.

Мәплердиң топарлар қуралында сәўлелениўи мәмлекет әҳмийетине тийисли қарарлар қабыл етиўде жәрдем бериўден тысқары, мәмлекет хәм хуқимет уйымлары мүтәжлик сезип атырған хабарлар хәм басқа мағлыўматларды жеткизиўде да айрықша әҳмийет пайда етеді¹.

Демек, пуқаралық институтлары болмыс жәмийетлик хәм мәмлекетлик емес шөлкемлер адамлардың келисимли бирлесиўи. Олар сиясий партиядан парық етип, ҳәкимиятты ийелеў, лаўазымларға талабанлар көрсетиў менен шуғылланбайды. Бирақ, соған қарамастан, олар хуқимет хәм сиясий шөлкемлерге тәсир етиўге ҳәрекет қылады. Лекин бул тараўдағы искелик сиясий шөлкемлер қуралысыз болыўы лазым. Мәплер тийкарында бирлескен топарлардың ҳәрекет усыллары сиясий уйымларды исендириў, мәсләхәт бериў, жәмийетшилик пикирин қәлиплестириў, сиясий басшыларға мәлим топарлар мүтәжлигин жеткизиў, өз мәплерин қанаатландырыў ушын шөлкемлестириўши ҳәрекетлер өткериў менен шегараланады².

Соны айрықша айрықша айтып өтиў зәрүр, социал топарлар, түрли бирлеспелер, шөлкемлердиң искерлик хәм ҳәрекет шеңберин үйренбей

¹ Основы политической науки. Част II.-М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. с. 7-8.

² Орстейн Норман. Демократик жамиятта қонун чиқарувчи ҳоқимият ўрни-Озодлик рисоласи:-Вена: АҚШ информация агентлиги, 1994, 8-9-бетлар.

турып, пуқаралық институтларының мәмлекетлик әхмийетке ийе қарарлар қабыл етиў процессине тәсири ҳаққында сөз жүритип болмайды. Негизинде, классикалық демократия теорияларына қарағанда, сиясий топарлар әўеле, сиясий партиялардың мақсетлери белгили бир сиясий жолды әмелге асырыў ушын ҳәкимиятты ийелеў есапланса, мәплер тийкарында бирлескен топарлардың мақсети сиясатқа тәсир көрсетиўден ибарат. Сиясий партия, тийкарынан, ҳәр түрли сиясий мәплер, көрсетпе ҳәм бағдарларға ийе болған адамларды бирлестирсе, мәплер тийкарында бирлескен топарлар әўеле, көбирек өз ағзаларына тән мәплерди сәўлелендириў, бир ямаса бир неше машқалаларды шешиўге дыққат – итибарын қаратады. Сол мәнисте, олар өз мәплерин қорғаған ҳалда, мәмлекеттиң белгили тараўындағы сиясатты, тең салмақлақлықты сақлап турыўға хызмет қылады. Сондай – ақ мәмлекетлик емес шөлкемлер ҳәр бир айрықша шахсқа, сиясий жетекшиге тәсир өткезе алыўы сиясатта қатнасыў имканиятын жаратады.

Мәмлекетлик емес шөлкемлердиң ўазыйпалары ҳәр түрли. Лекин тийкарғы ўазыйпаларынан бири – түрли социал топар ҳәм қатламлар мәплерин артикуляция қылыў, яғный адамлардың бир – бирине уқсас айрықша мәплерин улыўма мақсет ямаса мәп шеңберинде бирлестиреди. Мәплер тийкарында бирлескен топарлар адамлардың түрли көз-қарасларын бир дизимге келтиреди, қандай да бир жәмийетлик шөлкеминиң улыўма мәплери тийкарында оның ҳәрекет дәстүри қәлиплесиўине жәрдемлеседи. Нәтийжеде топарлар ағзаларының бөлинип алынған мәплери, мәпдар топарлар қуралында сиясий процесслерге анық, бир дизимге келтирген талаплар түринде еңгизиледи. Сондай – ақ, жәмийет ҳәм мәмлекетлик емес шөлкемлери көплеп түрли мәплерди ойласыўлар жәрдеминде бирлестириў ҳәм олар ортасында белгили бир мүнәсебетлер дизимин орнатыў хызметин да алып барады. Бул процессте ең тийкарғы ҳәм әхмийетли, топар ағзаларының кең қатламлары қарасларын сәўлелендире алатуғын мәплерди әмелде қоллаўдың зәрүрий шаралары көриледи.

Мәмлекетлик емес шөлкемлер тәрәпинен мәлим бир социаллық топар мәплерин бир қатарға салып, оларды кең жәмийетшилик қәлеуи тийкарында мәмлекет хәм хүкимет уйымларына жеткерилиуи сиясий қаралар қабыл етиуи ушын әхмийет пайда етеди. Қалаберсе, бунда көплек мәплер тийкарында бирлескен топарлар хәм социаллық қатламлар ортасында өз – ара келисиуи жүз береді.

Әлбетте бундай процесстиң басқа қолайлықлары да бар. Халқы кең мәплериниң есапқа алынуи себепли мәмлекет хәм хүкимет уйымларының түрли дәрежеде қарарлар қабыл етиуи ушын хабарлар топлауи хәм оларды жеткерип беріуи имканияты асады. Сондай – ақ, жәмийетлик шөлкемлери искерлигинде кең қатнасуи оның ағзалары хуқықый хәм сиясий мәдениетти қәлиплесиуине, демократиялық жәмийет шәраятында жәмийет исиндеги актив қатнасқанларды хошаметлеуе хызмет қылады. Булардың барлығы пуқаралық жәмийети институтларына хүкиметтиң сиясий стратегиясын қәлиплестириуе өз үлесин қосыуи имканиятын береді.

Хәзирги ўақытта АҚШта бир миллионнан көбирек пуқаралық институтлары – жәмийет хәм мәмлекетлик емес шөлкемлери хызмет көрсетеди. Оларда АҚШта мийнет етип атырған халықтың 7,8 % қамрап алынған. АҚШта жәмийет шөлкемлери ден – саўлықты сақлауи, тәлим, мәдениет, санаат, пуқараларды социаллық тәмийинлеуи тараўында мәмлекеттиң тийкарғы шериги есапланады. Дүньяның басқа раўажланған мәмлекетлериниң хүкиметлери хәм әхмийетли экономикалық, социаллық, экология хәм басқа машқаларын шешиуде жәмийет түзилмелерине, биринши нәўбетте мәмлекетлик емес шөлкемлерге таянады. Дүньяның ең раўажланған 22 мәмлекетинде ис пенен бәнт халықтың орташа 5 % туўрыдын – туўры мәмлекетлик емес тараўда мийнет етеди. Бул көрсеткиш Нидерландияда 12,4, Ирландияда 11,5, Бельгияда 10,5, Израильда 9,2, Австралияда 7,2, Уллы Британияда 6,2 % ке тең¹.

¹ Анхайер Х. Гражданское общество и «Третий сектор». Журнал «Deutschland», №5, с.22-23.

Ҳазирги дэўирде Өзбекстанда 4 сийсий партия хызмет көрсетпекте². ғарезсизлигимиздин дэслепки дэўиринде ӨзХДП, өткен эсирдин 90 – жыллар ортасыда Эдалат СДПсы, 2003 – жылдын 15 – ноябринде болса мүлкдарлар – орта социал қатлам сийсий қараслар сәўлелениўи сыпатында Тадбиркорлар хэм қайта тиклениў» партиясы болып дүзилди. 2004 – жыл декабрьде Олий исбилерменлер хәрекетин - ӨзЛИДЕП дүзилди, 2008 жылда Өзбекстан Миллий Тиклениў партиясы хэм Фидокорлар демократиялық партиясы биригип «Прогресс хэм миллий Мажлистин Нызамшылық палатасына болған сайлаўларда белгили партиялар хэм усыныс бериўши топарлардан 120 депутат сайланды. Мәмлекет тарийхында биринши мәрте белгили Нызамшылық палатасы профессионал парламент төменги палатасы сыпатында өз искерлигин баслады.

Мәмлекетимизде 2008 жыл 1 январдан күшке кирген “Мәмлекет басқарыўын жаңалаў хэм және де демократияластырыў, мәмлекетти модернизация қылыўда сийсий партиялар ролин күшейтириў ҳаққында”ғы Конституциялық Нызам жаңа қәдем болып, демократиялық реформаларды тереңлестириў барысында шешиўши роль ойнайды¹.

Өзбекстанда мәмлекет ғарезсизлиги жәрияланыўының дэслепки жылларынан баслап мәмлекет Президенти И.А.Каримов басшылығында мәмлекетимиз, пуқаралық жәмийет хэм ҳуқықый мәмлекет қурыў мақсетинен келип шығып, мәмлекетлик емес шөлкемлерди демократиялық принциплер тийкарында реформалаўға итибарын қаратып келмекте. Усы стратегиялық бағдар И.А.Каримоа Олий Мажлис Нызамшылық палатасы хэм Сенаттың қоспа мәжилисиндеги баянатында халықтың түрли социаллық топарлары мәплерин сәўлелендириўши, мәмлекетимизде қәлиплесип атырған

² Хожагелдиев А.У. Политические институты Республики Узбекистан в условиях формирования гражданского общества. ҚМУ Хабаршысы. №1. 2009.

¹ 2008 йил 1 январдан кучга кирган “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш, мамлакатни модернизация қилишда сийсий партиялар ролин кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий Қонун

² Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз –жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.:Ўзбекистон, 2005, 40-бет.

пуқаралық жәмийетиниң тийкарғы институтлары болған мәмлекетлик емес жәмийетлик шөлкемлериниң абырайы хәм тәсирин асырыўға үлкен итибар берилип атырғанлығын айрықша айтып өтті².

Әлбетте пуқаралық жәмийети институтларын раўажландырыў мәмлекет тәрәпинен хәр тәрәплеме қоллап – қуўатланып атырғаны, пуқаралардың бул институтлардағы қатнасы активлесіўи өзін ақламақта. Бул болса үстин мақсетимиз болған социал бағдарланған базар экономикасына тийкарланған күшли демократиялық хуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийетти қурыўдан ибарат ўазыйпаларға тийисли реформалардың тереңлесип барыўы нәтийжесинде және де актуал мәселеге айланып барыўы тәбийй. Сол мәнисте, Өзбекстан мәмлекети, шахстың еркин камал табыўы ушын бәрше шәрт – шәраятлар жаратқан, жәмийеттиң хәмме тараўларын демократияластырыў имканиятына ийе болған, өзинде халықшыл миллий мийрас хәм дәстүрлерди сәўлелендирген пуқаралық жәмийети тийкарларын қурыў жолындағы реформалардың жаңа басқышына қәдем қойды.

Жуўмақлаў

Өзбекстан Республикасы суверенитетинин ерискеннен кейин, хэзирги ўақытқа дейин қысқа тарийхый дәўирде әҳмийети хэм қамтып алыўы жағынан үлкен ислерди әмелге асырмақта. Өзбекстан өз раўажланыўының анық хәрекет дәстүрин ислеп шығып, еркин базар экономикасын, ашық сиясатқа тийкарланған күшли демократиялық мәмлекет хэм әдалатлы пуқаралық жәмийетти қурыўға қарай жаңалаў хэм раўажланыўымыздың өз шәраятымызға тән хэм мас жолын белгиледи. Танланған жолдың туўрылығы, алдынға қойылған мақсетлердин реаллығын турмыстың өзи тастыйқлады, себеби Өзбекстан халқының пәраўан турмысын, оның хақ – хуқықлары хэм еркинлигине кепиллик бериў, миллий дәстүр хэм мәденияттың қайта тиклениўи, шахс сыпатында инсанның руўхый – мораллық кәмал табыўын тәмийинлеў демократиялық хуқықый мәмлекет хэм әдил пуқаралық жәмийеттин әҳмийетли шәртлеринен бири болып есапланады.

Айтып өтиў керек, баянатта алға қойылған мақсет хэм идеялар, әмелий усыныс хэм пикирлер тек ғана елимизде емес, бәлки жәхән жәмийетшилигинде де үлкен қызығыўшылық оятады. Себеби баянатта хәр тәрәплеме терең тийкарлап берилген жәмийетти демократияластырыў хэм жаңалаў, мәмлекетти модернизация хэм реформалаў жоллары халқымыздың көп әсирлик мәмлекетлик дәстүрлери, бүгинги раўажланған мәмлекетлердеги жетик тәжрийбелер тийкарында ислеп шығылған жаңа бир раўажланыў концепциясы екенин бүгинги турмыстың өзи дәлийлlep турыпты.

Президентимиз өз баянатында, алдын ала, елимизде хуқықый мәмлекет хэм пуқаралық жәмийетин қурыў процессине, бул бағдардағы реформалардың өзине тән тәрәплерине баҳа берди. Ғәрезсизлик жылларында Өзбекстан халқының мийнети хэм хәрекетти менен дүнья жәмийетшилигинде мүнәсип орын ийеледи. Қысқа дәўир ишинде социал – экономикалық мүнәсебетлериниң тийкарлары, халық хәкимияты дизими қәлиплестирилип,

беккемленбекте, жәмийет турмысында социаллық әдиллик принциптери хәм демократиялық қәдриятлар барған сайын терең тамыр атыўы нәтийжесинде адамлардың санасы раўажланып бармақта.

Әмелге асырылып атырған терең реформалар мәмлекетимиздин дүнья жәмийетшилигине толық интеграцияланыўы хәм халық аралық сиясаттың актив қатнасыўшысына айланыўына кең имканиятлар жаратылмақта. Өткен жыллар даўамында Өзбекстан халқының бай тарийхы, дәстүрлери, үрп – әдетлери, өзине тән менталитети хәм психологиясының улыўма инсаний қәдриятлар менен биригиўи тийкарында раўажланып баратуғын демократиялық системаның миллий модели қәлиплестирилди.

Соны айтып өтиў керек, пуқаралық жәмийети, шахс еркинлиги, инсанның дәретиўшилие имканиятларын толық көрсетиўге хызмет қылады, жаңа социал мүнәсебетлерди қәлиплестиреди. Дурыс, хәзирге шекем Өзбекстан Республикасы Конституциясында туўрыдан – туўры «пуқаралық жәмийети» түсиниги қолланылмаған. Лекин, бундай дегени тийкарғы нызамымыз сондай жәмийет талапларына хуқықый жақтан тийкарсыз деген жуўмаққа келмеўимиз керек. Себеби – тийкарғы нызамымыз мазмунында пуқаралық жәмийети тийкарғы белгилери хәм талаплары менен байланыслы барлық принцип хәм хуқықый нормалар туўрыдан – туўры өз көринисин тапқан. Мәселен, жеке мүлк, сиясий плюрализм, көппартиялық, улыўмаинсаний қәдриятлар х.т.б. 2002 – жыл 4 – апреледе қабыл етилген «Референдум жуўмақлары хәмде мәмлекет хәкимияты шөлкемлестирилиўиниң тийкарғы принциптери хаққында» ғы Конституциялық нызамға тийкарланып жаңа баспада қабыл етилген тийкарғы нызамымыз текстинде «Пуқаралық жәмийети» атамасы, әлбетте киритилиў анық. Соннан, Конституциямыз «Мазмуны» нда Өзбекстан халқының Конституциялық мақсетлерине «инсанпәрўар демократиялық – хуқықый социал мәмлекет қурыўды, пуқаралық жәмийетти қәлиплестириўди көзлеп», деген қосымша киритилиўине исенимим кәмил.

Ең аҳмийетли, «Пуқаралық жәмийети» атамасы Президентимиз И.А.Каримовтың «Өзбекстанның өз ғәрезсиз хәм раўажланыў жолы», «Уллы келешегимиздиң хуқықый кепиллиги», «Өзбекстанның сиясий – социаллық хәм экономикалық раўажланыўының тийкарғы принципери», «Хәзирги басқышта демократиялық реформаларды тереңлестириўдиң аҳмийетли ўазыйпалары», «Өзбекстан ХХІ әсирге умтылмақта», «Өзбекстанда демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хәм пуқаралық жәмийети тийкарларын қәлиплестириўдиң тийкарғы бағдарлары» хәм басқа шығармаларында тилге алынған.

Тийкарынан, сиясий, экономикалық хәм хуқықый базаны жаратпай турып адамлардың санасына тийисли дәрежеде қәлиплестирмей турып, қысқа дәўир ишинде бул мақсетлерге ерисип болмайды. Сол себепли пуқаралық жәмийети тийкарларын қурыўдың ең аҳмийетли қурам бөлеги болған хуқықый сана, мәденият хәм ағартыўшылық тараўында шахсты кәмил таптырыў барысында үзликсиз ис алып барыў зәрүр.

Улыўмаинсаний қәдриятлардың үстинлиги пуқаралық жәмийеттиң руўхый турмыс тараўындағы белгилерин өзинде сәўлелендирген. Еркинлик, нызам алдында хәм социаллық әдиллик бундай жәмийеттиң таяныш түсиниги.

Пуқаралық жәмийети шәраятында хуқық тек экономикалық хәм сиясий тәрәптен хүкманлық етиўши класстың қәлеўин емес, бәлки өз дәўриниң инсанылық тийкарларын, оның мораллық бағдарларын да көрсетеди.

Суд реформаларын тереңлестириў, пүткил әдил судлаў демократияластырыў – хуқықый мәмлекетти бекемлеўдиң және бир аҳмийетли бағдары. Социаллық турмысымыздың демократиялық институты хаққында судтың аҳмийети қатаң артып бармақта. Реформалар даўамында суд жазалаўшы уйымнан әпиўайы адамлардың хуқықлары хәм мәплерин қорғаўшы уйымға айланып, хақыйқатында да ғәрезсиз болмақта.

Жынаят процессинде ҳукм, уйғаруў ҳәм қарарлардың ызамаыйлығы, тийкарланғанлығы ҳәм әдалатлылығын тексерий басқышының күшейтирилиўи, яғный апелляция инстанциясы дүзиллип, кассация инстанциясына жаңа мазмун бериўден мақсет:

1.Жынаят иси нәтийжелеринен мәпдар болған процесс қатнасыўшыларының суд инстанцияларына бир жыл даўамында еркин түрде шағым, арза менен хабарласып, ызамлы ҳуқық ҳәм мәплериниң унамлы шешилиўине ерисиў;

2.Ызамсыз, тийкарланбаған ҳәм әдалатсыз ҳукмлердиң орынланыўының алдын алыў,

3.Хукмлердиң ызамлылығы, тийкарланғанлығы ҳәм әдалатлылығын тексерий басқышын жетилистирий арқалы суд бақлаўын күшейтирийден ибарат.

Буның менен апелляция инстанциясын және де раўажландырий мүмкин. Мәселен, дерлик ҳәмме шет ел мәмлекетлериниң жынаят процессуал ызамшылығында апелляция инстанциясы жынаят исин мазмуны жағынан көрип, ҳуким шығарады. Сол себепли оларда жынаят ислерин дәслепки тергеўге қайтарыў институты жоқ. Келешекте бул мәселени де терең үйренип, жынаят процессуал кодекси жетилистирилсе мақсетке муўапық болар еди.

Жуўмақ, айыпдарларды қамақта сақлаў ҳәм ислерди судта көрип шығыў мүддетлериниң қысқарғанлығы унамлы нәтийжелер бермекте. Суд – ҳуқық системасын реформалаўда ҒМДА мәмлекетлери ҳәмде раўажланған шет ел мәмлекетлериниң жынаят – процессуал ызамшылығының унамлы тәреплерин үйренген ҳалда Өзбекстан жынаят процессуал кодексин жетилистирий ҳәм әмелиятқа еңгизиий мақсетке муўапық.

Соны айтыий мүмкин:

1.Жарасыий ҳаққындағы ислерди жүритий қысқа мүддетте тәреплер ортасындағы келиспеўшилиқ сапластырылады ҳәм артықша шығынлардың алды алынады.

2. Гуман қылыныушы, айыпланыушы хәм судланыушы жынайый жууапкершиликтен азат етилип, «судланған» деген тамғадан азат етилиеди.

3. Жәбирлениушиниң ыызамла талапларын орынлау менен әдалаттың каншелли муқаддеслиги хәм ыызам үстинлиги тән алынады.

4. Сорастыруу хәм дәслепки тергеу уйымлары мәшәққаты мийнеттен қутылады.

5. Судтың әдил судлау уйымы сыпатындағы аброй – итибары артады.

Сондай қылып, жоқарыда көрсетилип көрсетилип өтилген пикир хәм усынысларын итибарға алған халда пуқаралық жәмийетке тән болған экономикалық еркинлик, мүлк формаларының хәр түрлилиги, инсан хәм пуқаралардың тәбийи хуқықларын сөзсиз тән алыу хәм шолыу, хәкимияттың ыызамлылығы хәм демократиялық тәбияты, ыызам хәм әдил судлау алдында хәммениң теңлиги, шахстың юридикалық тәрептен қорғалғанлығы, хәкимиятлардың бөлиниуи хәм олардың өз – ара биргеликте ислеуге тийкарланған демократиялық – хуқықый мәмлекет сыяқлы улыума принциптерде пуқаралық жәмийетиниң белгили бир жүзи қәлиплескен деп айтсақ болады.

Қулласы, пуқаралық жәмийети жеке хәкимулилик режимине, өзбасымшалыққа, класслық келиспеушиликке, тоталитаризмға, адамлар үстинен зорабанлыққа орын болмаған, ыызам, хуқық, мораль, инсанылық хәм социаллық әдиллик принциптерин хұрмет ететуғын хәмде инсан хәм пуқаралардың хуқықлары, еркинликлериниң хақыйқый қорғаны еңгизилетуғын еркин, демократиялық хәм хуқықый цивилизацияласқан жәмийет.

Пайдаланылган адабиятлар

Ўзбекистон Республикасы Президенти И.А.Каримовтың илимий мийнетлери

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.-Т.; «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.; «Ўзбекистон»,1997.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиёт пойдевори.-Т.: «Ўзбекистон», 1997.
4. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида.-Т.: «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10.-Т.:«Ўзбекистон», 2002.
6. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда.-Т.; Шарқ, 1999.
7. Каримов И.А. Жамиятни ислоҳ қилиш йўлида.-Т.; Шарқ, 1999.
8. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.; «Шарқ», 1999.
9. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.-Т.; «Ўзбекистон», 2000.
10. Каримов И.А. Эғали юрт эркини бермас - Т.; «Ўзбекистон», 2000.
11. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
12. Каримов И.А. Адолат-қонун устуворлигида.-Т.; «Ўзбекистон», 2001.
13. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари.-Т.: «Ўзбекистон», 2002.
14. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд.Т.:Ўзбекистон, 1999.

15. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.
16. Каримов И.А. Янгича ишлаш ва фикрлаш - давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997.
17. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура 1-том, Т., «Ўзбекистон», 1996.
18. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Т. «Ўзбекистон», 2008

Норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасынинг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон» 2008.
2. Ўзбекистон Республикасининг «референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисидаги Конституциявий қонуни.-Т.: «Ўзбекистон», 2002.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «2002 йил 27 январдаги Референдуми яқунлари юзасидан қонунчилик ишларининг асосий йўналишлари тўғрисида»ги қарори.-Т.: «Ўзбекистон», 2002.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Ҳ.Ҳалиловнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис еттинчи сессиясидаги Ўзбекистон Республикаси Референдумини ўтказиш тўғрисидаги маърузаси.// Халқ сўзи, 2001йил 11декабрь.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисидаги Қонун (1995 йил 30 август). ЎзР Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил сентябрь, 9-сон.
6. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судининг регламенти. ЎзР Конституциявий судининг Ахборотномаси.-Т., «Шарқ», 1998.2-сон.

7. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги «Судлар тўғрисида»ги қонуни. ЎЗР Қонун ҳужжатлари тўплами, Т.,2000 йил декабр, 11-сон.
8. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси.-Т.,Адлия вазирлиги, 2004.
9. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят процессуал кодекси.-Т.,Адлия вазирлиги, 2005.
10. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси.-Т., «Ўзбекистон», 2004.
11. 2008 йил 1 январдан кучга кирган “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш, мамлакатни модернизация қилишда сиясий партиялар ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий Қонун.

Қосымша адабиятлар:

1. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар.Т.:Шарқ.
2. Основы политической науки. Часть II.-М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996.
3. Орестейн Норман. Демократик жамиятда қонун чиқарувчи ҳокимият ўрни-Озодлик рисоласи:-Вена: АҚШ информация агентлиги, 1994.
4. Анхайер Х. Гражданское общество и «Третий сектор». Журнал «Deutschland», №5.
5. Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш йўлида. Тошкент, «Академия», 2005 й.
6. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри.-Т.: Адабиёт ва санаът,1993.
7. Беруний Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар.-Т.: «Фан», 1968.

8. Темур тузуклари.- Адабиёт ва санъат, 1994.
9. Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи.-Т.: «Чўлпан», 1996.
10. Навоий Алишер. Махбуб-ул қулуб.-Т.: «Фан», 1987.
11. Шомий Низомиддин. Зафарнома.-Т «Ўзбекистон», 1996.
12. Бапур З.М. Бапурнома.-Т «Чўлпан», 1998.
13. Левитин Л., Карайл Д. Ислам Каримов- Президент нового Узбекистана.-Т.: «Ўзбекистон», 1996.
14. Левитин Л. На историческом повороте. Критические заметки сторонника Ислама Каримова, М.: Вега, 2001.
15. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида.-Т.: «Ўзбекистон»,2001.
16. Бобоев Ҳ., Хасанов С. Авесто - маънавиятимиз сарчашмаси.-Т.: «Адолат», 2001.
17. Иброҳим А. Бизким, ўзбеклар...-Т.: «Шарқ», 1999.
18. Сулаймоноҳам Ф. Шарқ ва Ғарб.-Т.: « Шарқ», 1998.
19. Шодиев Н. Ўзбекистон миллий тикланиш босқичида.-М.:Вега, 1999.
20. Миллий давлатчилик, истиқлол мафқураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида.-Т.: ИИВ Академияси, 1999.
21. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахасислиги бўйича таълим олаётган талабалар учун. // Бапоев Ҳ.Б. ва б. Масъул муҳарир Ҳ.Б. Бапоев, Ҳ.Т. Одилқориев.-Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000.
22. Муҳитдинова Ф. Референдум - демократиянинг зоҳир булиши.// Халқ сўзи, 2002йил 20 февраль.
23. Шарифхўжаев М. Становление открытого гражданского общества в Узбекистане.-Т.: Мир экономики и права, 2002.
24. Шарифхўжаев М. Ўзбекистон: янги ғоялар, янги ютуқлар.-Т.: «Шарқ», 2002.
25. Шарифхўжаев М. Годы, равные векам.-Т.: ТФИ,2002.
26. Саидов А. Жузжоний А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари.-Т.: 1998.

27. Ўринов С. Фуқаролик жамияти. // Мулоқот, 1999, 2-сон.
28. Локк Д. Избранные философские произведения.Т.2.-М 1960.
29. Абдусаломов М. Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари.-Т.: «Шарқ» 1998.
30. Мингбоев У.Қ. Суд шундай ҳокимиятки...-Т.: «Шарқ», 1999,288.
31. Монтескье Ш. Избранные произведения-М.: 1995.
32. Суд- ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар (амалий қўлланма)-Т.: 2002.
33. Савицкий В.М. Организация судебной власти в Российской Федерации.-М., 1996.
34. Таджиханов У., Одилқориев Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи.- «Шарқ», 2001.
35. Миршоҳид Мирҳамидов. Ўзбекистон: демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти куриш йўлида. Тошкент, «Университет», 2003.
36. Қаямов Р., Мирҳамидов М. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курси.-Т., «Ўзбекистон»,2001.
37. Ҳусанов О. Ўзбекистон Республикаси давлат органлари.-Т., «Шарқ», 1996.
38. История политических учений.-М.: Политиздат, 1971.
39. Гегель. Философия права.-М.: 1990.
40. Шершеневич Р.Ф. Общая теория права.-М.: Политиздат, 1990.
41. Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.-Т.: «Адолат»,2001.
42. Мингбоев У. Демократик жараёнлар ва суд-ҳуқуқ ислоҳоти.// Қонун номи билан. 2001 йил, 1-сон.
43. Таджиханов У. Ҳуқуқий ислохотлар: муаммолар ва ислохотлар.// Ҳуқуқ.2000 йил, 1-сон.
44. Муҳитдинов Ф. Суд ислоҳотида оид мулаҳазалар.// Ҳаёт ва қонун. йил, 6-сон.
45. Бобоев Ҳ. Ривожланган мамлакатларда суд ҳокимияти. // Қонун номи билан. 2000 йил, 1-сон.

46. Никольсен Р.Д. Какой должна быть судебная власть.// *Ҳуқуқ*. 1999 йил, 3-сон.
47. Ражабоҳэм М. Суд - ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш муаммолари. «*Ҳуқуқ*» . 2000 йил, 2-сон.
48. Баҳриев К. Демократия ва суд ҳокимияти.// *Ҳаёт ва қонун*. 1997 йил, 12-сон.
49. Саидов А. Фуқаролик жамияти ва сиёсий ислоҳотлар. // *Мулоқот*. 2000 йил 5-сон.
50. Саидов А. Фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида. // *Халқ сўзи*. 2002 йил 11 сентябрь.
51. Одилқориев Ҳ. Конституция ва фуқаролик жамият. -Т: «Шарқ», 2002.
52. Спиноза Б. Избр.соч.-М., 1957. 2-том.
53. Локк Д. Избранные философские произведения. М., 1960. 2-том
54. Монтескье Ш. Избр. Произведения.-М.,1995.
55. История политических учений.-М.: Политиздат. 1971.
56. Гегель. Философия права.-М., 1990.
57. Шораҳметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг хўжалик процессуал ҳуқуқи.-Т. Адабиёт жамғармаси, 2001.
58. Г.Юлдашева, М.Махаматов. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг миллий тизими. Т. ТДЮИ. 2008 й.
59. Ҳ.Б.Бобоев, Е.Д.Қутыбаева, М.А.Утемуратов, С.Б.Танирбергенов. Сиясий ҳәм ҳуқықый тәлийматлар тарийхы. Т. ТДЮИ. 2009.
60. Танирбергенов С.Б. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари ҳақида. ҚМУ Хабаршысы. №1. 2009.
- 61.Хожагелдиев А.У. Политические институты Республики Узбекистан в условиях формирования гражданского общества. ҚМУ Хабаршысы. №1. 2009.